

І. ГОЛОВАХА, М. ЗЛОТІНА

РОЗВИТОК
В.І.ЛЕНІНИМ
ІСТОРИЧНОГО
МАТЕРІАЛІЗМУ

ДЕРЖПОЛІТВІДАВ УРСР

І. ГОЛОВАХА, М. ЗЛОТІНА

РОЗВИТОК В. І. ЛЕНІНИМ
ІСТОРИЧНОГО
МАТЕРІАЛІЗМУ

В КІНЦІ ХІХ —
НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ПОЛІТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ УРСР
Київ 1960

Головаха Іван Петрович, Злотина Марія Львівна
Розвиток В. І. Леніним історического матеріалізму
в концe XIX — в началe XX ст.

Госполитиздат УССР

(На українском языкe)

Редактор Л. Зарва

Художнє оформлення Г. Тидниана. Художній редактор Б. Люлько.
Техредактор П. Цуркан. Коректор Ф. Щербакoв

Здано на виробництво 25/II 1960 р. Підписано до друку 22/III 1960 р. Формат
84×108¹/₃₂. Фіз.-друк. арк. 5. Ум. друк. арк. 8,2. Обл.-вид. арк. 9,14. БФ 01702.
Зам. № 201. Тираж 5000 Ціна в оправі 3 крб. 10 коп.

Державне видавництво політичної літератури УРСР. Київ, Володимирська, 42,

Книжково-журнальна фабрика Головополіграфвидаву Міністерства культури УРСР.
Київ, Воровського, 24.

ПЕРЕДМОВА

Всесвітньо-історична практика суспільного розвитку, грандіозні успіхи будівництва комунізму в СРСР і соціалізму в країнах народної демократії з кожним роком все більш наочно підтверджують величезне значення і революційно-практичну силу марксистсько-ленінської теорії. «В історичних перемогах країн соціалізму,— відзначив у своїй доповіді на XXI з'їзді КПРС товариш М. С. Хрущов,— втілена велика перетворююча сила ідей марксизму-ленінізму, які освітлюють народам шлях до миру, демократії і прогресу, в світле майбутнє всього людства»¹.

Марксистсько-ленінська теорія — дороговказ робітничого класу і його комуністичного авангарду в боротьбі за знищення старого і побудову нового світу — в сучасних умовах являє собою могутню духовну зброю радянського народу — будівника комунізму. Тому глибоке вивчення творів класиків марксизму-ленінізму, особливо багатющої ленінської спадщини, вивчення досвіду їх боротьби за чистоту революційного марксизму є одним з найважливіших завдань, яке Комуністична партія Радянського Союзу ставить перед усіма свідомими будівниками комунізму. «Основним змістом партійної пропаганди,— відмічається в Постанові Центрального Комітету КПРС від 9 січня 1960 року «Про завдання партійної

¹ М. С. Хрущов, Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки. Доповідь на позачерговому XXI з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу 27 січня 1959 року, Держполітвидав УРСР, 1959, стор. 6.

пропаганди в сучасних умовах»,— повинно бути глибоке вивчення і широке роз'яснення творів класиків марксизму-ленінізму, теоретичних проблем і практичних завдань, висунутих у рішеннях ХХ і ХХІ з'їздів партії, Пленумів Центрального Комітету КПРС, у виступах керівників партії і уряду, у найважливіших документах міжнародного комуністичного руху, вивчення історії КПРС, політичної економії, марксистської філософії»¹.

Комуністична партія орієнтує наші кадри на творче вивчення і дальшу розробку найважливіших теоретичних питань у нерозривному зв'язку з практикою суспільного життя. При цьому вона виходить з основоположних методологічних вказівок свого вождя і вчителя В. І. Леніна, який постійно підкреслював, що марксизм — не догма, а керівництво до дії, вказував на нерозривний зв'язок марксистської теорії з практикою революційної боротьби. Безсмертні твори Леніна є зразком творчого марксизму. Леніну належить величезна заслуга дальшого розвигку марксистської суспільної науки відповідно до нових умов класової боротьби міжнародного і, зокрема, російського пролетаріату.

Розвиваючи марксистську теорію наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття, Ленін вів нещадну боротьбу проти всіх ворожих пролетаріату течій, зокрема проти ліберального народництва, «легального марксизму» і «економізму». Успіх цієї боротьби відіграв вирішальну роль у підготовці необхідних умов для створення в Росії бойової революційної партії нового типу — Комуністичної партії, яка під всеперемагаючим прапором марксизму-ленінізму привела робітничий клас і всіх трудящих до перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції і побудови соціалізму в СРСР, до перетворення нашої Батьківщини в непохитний оплот миру, демократії і соціалізму.

Конкретне завдання боротьби проти ліберального народництва, «легального марксизму» і «економізму», за успішний розвиток визвольного руху в Росії визначило і ті теоретичні проблеми, які стали предметом ленінської розробки, серед них — матеріалістичне розуміння історії і критика суб'єктивної соціології народництва, діалекти-

¹ «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах». Постанова Центрального Комітету КПРС, Держполітвидав УРСР, 1960, стор. 13—14.

ка суспільного життя і закономірності розвитку класової боротьби пролетаріату, роль суб'єктивного фактора в революційному перетворенні суспільства, критика фаталізму «економістів» тощо.

Вічно жива ленінська думка, революційна пристрасність Леніна, його непохитна віра в істинність і історичну нездоланність теорії і практики комунізму завжди будуть великим прикладом для всіх революційних борців за щастя трудящих. Твори Леніна, в тому числі і ті, які написані наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття, являють собою найяскравіший взірєць того, як треба воїнничє захищати, творчє розвивати і застосовувати до життя марксистську теорію, свято оберігаючи її революційні принципи.

У цій праці автори роблять спробу розкрити те нове, що вніс Ленін у марксистську соціологію наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття (1893—1902 рр.), показати велике історичне значення ленінської боротьби проти різних ідейних противників марксизму, особливо ліберальних народників і «економістів», для викриття всіляких форм опортунізму, зокрема сучасного ревізіонізму.

РОЗДІЛ І

ЛЕНІН ПРО КЛАСОВУ СУТЬ ТА ІДЕЙНИЙ ЗМІСТ НАРОДНИЦТВА І «ЕКОНОМІЗМУ»

Кінець XIX — початок XX століття був періодом крутого повороту в усьому ході історичного розвитку. Капіталізм вступив у свою найвищу і останню стадію — імперіалізм. Почався новий період у міжнародному революційному русі — період прямого штурму капіталізму. Пролетарська революція стала питанням безпосередньої практики.

В кінці XIX століття центр світового революційного руху почав переміщатися в Росію. Це було зумовлено як внутрішніми особливостями історичного розвитку Росії, так і своєрідним місцем її в системі світового капіталізму.

Факт перетворення Росії з резерву європейської реакції, яким вона була в першій половині минулого століття, в передовий загін революційного руху, був відзначений ще Марксом і Енгельсом. Вони вказували, що Росія давно вже стоїть на порозі великих переворотів, що «внутрішні і зовнішні умови, в яких перебуває Росія, надзвичайно своєрідні і чреваті подіями величезного значення для майбутнього не тільки російських робітників, а й робітників усієї Європи»¹.

Хід історичного розвитку повністю підтвердив ці передбачення основоположників марксизму. На початок XX століття факт перетворення Росії в центр світового революційного руху був уже безсумнівним. У Росії виірвали і зростали сили революції, що повинна була

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XV, стор. 407.

розв'язати всесвітньо-історичні завдання, найближче з яких — знищення самодержавства. «Здійснення цього завдання...— писав Ленін у книзі «Що робити?»,— зробило б російський пролетаріат авангардом міжнародного революційного пролетаріату»¹.

На основі глибокого аналізу співвідношення класових сил у Росії Ленін зробив висновок, що революція зможе здобути перемогу тільки під керівництвом бойової революційної марксистської партії, здатної забезпечити організаційне та ідейне згуртування пролетаріату.

Створення пролетарської партії стало, таким чином, в цей період центральним завданням. З вирішенням його була безпосередньо пов'язана доля революційного руху в країні. Причому в новій історичній обстановці, що зумовила авангардну роль пролетаріату в революції, необхідно було створити партію нового типу, яка принципіально відрізнялася б від партій II Інтернаціоналу. Це мала бути партія бойова і революційна, озброєна теорією марксизму, здатна очолити революційний рух робітничого класу.

Зародком такої партії став створений Леніним у 1895 році в Петербурзі «Союз боротьби за визволення робітничого класу». Історичне значення цього Союзу полягало в тому, що він почав здійснювати поєднання соціалізму з робітничим рухом. У цьому поєднанні Ленін вбачав тоді завдання російської соціал-демократії. Здійснення ж цього завдання було пов'язано з ідейним розгромом ворожих марксизму течій — народництва, «легального марксизму» і «економізму», що почав зароджуватися. — які були спрямовані на відвернення робітничого класу від революційної боротьби, на підкорення його інтересам буржуазії.

Звернемося насамперед до характеристики народництва.

1. Економічний зміст і політична програма народництва

Загальноприйнятий поділ народництва на революційне і ліберальне зумовлений, по-перше, змістом тих цілей і завдань, які висували ідеологи народництва на двох різних етапах соціально-економічного розвитку Росії, і,

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 334.

по-друге, тими способами боротьби, які застосовувалися в першій і другий періоди історії народництва. Соціально-економічним ґрунтом, на якому виникло народництво, був процес розвитку товарно-капіталістичних відносин у пореформений період і — як його результат — масове розорення селянства.

Філософською основою теорії народників був суб'єктивний ідеалізм і породжений ним суб'єктивний метод у соціології, який найбільш рельєфно виявився у працях одного з ідеологів народництва Петра Лаврова. Він вважав, що центральним пунктом при розгляді історичного процесу є поняття «морального прогресу». Якщо у природознавстві панують об'єктивні закони, то в історії, на думку Лаврова, їх не існує; тут завдання вченого — встановлення справжньої «перспективи фактів», яка нібито дає можливість зрозуміти зміст одноразових подій в історії. Перспектива ж ця залежить від моральної точки зору і оцінки суб'єкта, наприклад, історика, який групує історичний матеріал за власним розсудом. Інакше кажучи, суб'єктивна точка зору дослідника розглядається як вирішальна. Щоб історія стала справжньою наукою, слід внести у розуміння фактів моральну точку зору, «істинну ідею прогресу». Формулою цього прогресу є «розвиток особистості у фізичному, розумовому і моральному відношенні, втілення в суспільних формах істини і справедливості»¹. Історичний процес Лавров зводить до боротьби думки, що розвивається і надихається ідеєю істини та справедливості, з культурою застійною, підтримуваною брехнею і несправедливістю. Таке розуміння суті історії відповідало класовій позиції дрібнобуржуазного ідеолога Росії пореформеного періоду.

Загальний погляд Лаврова на російську дійсність визначався його суб'єктивним методом у соціології. Особливість Росії, порівняно з Західною Європою, Лавров бачив, з одного боку, в наявності селянства, що часто ототожнювалося з «народом», який зберіг «солідарність і самоврядування громади, живу суспільну одиницю дрібної поземельної общини, живу суспільну одиницю рухомої робочої *артілі*»², а з другого боку, — в наявності незначної верстви «безстанової» інтелігенції з її високи-

¹ П. Л. Лавров (Миртов), Исторические письма, СПб, 1906, стор. 51.

² П. Л. Лавров, Народники-пропагандисты, Л., 1925, стор. 100.

ми ідейними прагненнями. Якщо на Заході, на думку Лаврова, класова боротьба «набрала характеру досить близького до нормального» внаслідок розвитку там капіталізму і класової самосвідомості пролетаріату, який мав юридичні умови для свого згуртування; якщо там, завдяки цьому, стало можливим з допомогою партій створити «союз соціалістичної інтелігенції і робітничого пролетаріату всіх країн, союз, який забезпечив чудові успіхи»¹, то в Росії «стан речей якраз протилежний»². Росія, за висловом Лаврова,— це країна з величезним населенням, яке пригноблюється паразитичними класами — дворянством і народжуваною буржуазією, країна, в якій панує жорстокий гніт абсолютизму. Все, що Росія могла виробити протягом «петербурзького» періоду свого розвитку,— це «інтелігенцію, жадібну до найновіших наслідків світового ідейного руху». Саме інтелігенція, вважав Лавров, покликана втілити кращі продукти ідейного руху в свідомість «косного» суспільства. На її долю, отже, припало нести ідеї в маси, готуючи їх до «соціальної революції». Тільки союз інтелігентних «одиниць і сили народних мас», писав він, може привести до перемоги «радикальної соціальної революції»³. Необхідність такого союзу впливала, на думку Лаврова, з того, що «ні народ не готовий до соціального перевороту, ні інтелігенція не засвоїла в достатній мірі те соціологічне розуміння і те моральне переконання, які одні тільки можуть виробити з останніх ширих соціалістів»⁴. Звідси впливала необхідність «розвитку наукової соціологічної думки в інтелігенції і... пропаганди соціалістичних ідей в народі»⁵. Для здійснення своїх цілей інтелігенція повинна бути організована у «соціально-революційний союз».

Виходячи з особливого значення «сільського пролетаріату» (селянства Росії), Лавров зробив висновок, що завданням інтелігенції є встановлення «зв'язку між сільським населенням, однаково стражденим в різних

¹ П. Л. Лавров, Народники-пропагандисти, стор. 275.

² Там же. Див. також Избранные сочинения на социально-политические темы в 8 томах, т. IV, М., 1935, стор. 389.

³ П. Л. Лавров, Избранные сочинения, т. III, М., 1934, стор. 159, 165.

⁴ П. Л. Лавров, Избранные сочинения, т. I, М., 1934, стор. 102.

⁵ Там же, стор. 104.

частинах Росії, але позбавленим солідарності». Основне політичне завдання, за Лавровим,— це підкорення інтересів усіх станів, оскільки вони або експлуаторські або нечисленні, інтересам селянства, як стану найчисленнішого і найбільш пригнобленого. Результатом такого підкорення повинна стати самоврядна община — цей «основний елемент російського державного і суспільного ладу»¹. Основою ж майбутнього розвитку суспільства повинно бути общинне господарство.

Відсталість соціально-економічних і політичних відносин Росії, яка виявилася у збереженні істотних залишків феодально-кріпосницького ладу, в слабості розвитку капіталістичних відносин і в особливій складності соціальних суперечностей, приводила народницьких ідеологів до висновку, ніби розвиток капіталізму в Росії означав її занепад. Цим же пояснюється і те, чому «самобутні» риси російського соціально-економічного ладу народники вважали вихідним пунктом руху до соціалістичних форм суспільного життя, чому вони переоцінювали, іделізували російську інтелігенцію.

Об'єктивно відображаючи протест проти залишків феодальних порядків, народники не розуміли, та, власне, і не могли зрозуміти, всієї складності соціально-економічних відносин Росії. Це і приводило їх до найнесподіваніших висновків. Наскільки революційні народники були засліплені уявною простотою суспільного ладу Росії, показує їх ставлення до держави, яку вони вважали головною перешкодою на шляху «соціальної революції», основним злом, з ліквідацією якого розв'язуються всі соціальні питання без особливих труднощів. Покажемо з цього погляду є лист відомого народника Петра Ткачова до Енгельса. Як відомо, Енгельс дав рішучу відповідь подібним поглядам².

Ткачов «доводив», ніби Росія відрізняється від країн капіталістичної Європи відсутністю міського пролетаріату і буржуазії. Якщо і можна говорити про російських «робітників», то тільки про робітників сільських, які були не пролетарями, а власниками. Оскільки російська

¹ П. Л. Лавров, *Избранные сочинения*, т. II, М., 1934, стор. 38.

² Див. статтю Енгельса «Эмигрантская литература» (*К. Маркс и Ф. Энгельс*, Соч., т. XV, стор. 255—256).

держава, твердив Ткачов, спирається на незначну верству експлуататорів і нібито не має коренів в економічному житті народу, більше того — «висить у повітрі», то боротьба російських революціонерів значно полегшується: досить знищити політичну владу, і успіх революції забезпечено.

Коли навіть не говорити про явну суперечність твердження, за яким держава, що «висить у повітрі», є силою, яка тримає весь суспільний лад у неприємній для трудящих рівновазі, то залишається вкрай неправильним уявлення про суть політичного лад у Росії. На реальних фактах Енгельс показав, що російське самодержавство далеке від того, щоб безпорадно «повиснути» в повітрі, що воно мало досить міцну опору в особі дворян-землевласників, міської та сільської буржуазії і численної армії чиновництва.

Помилкова оцінка російської соціально-політичної обстановки привела Ткачова до так званої «бланкістської», змовницької тактики, згідно з якою соціальному перевороту в Росії повинен передувати переворот політичний, здійснюваний порівняно невеликою, але добре організованою групою змовників. На відміну від Лаврова, який вважав, що революція народних мас повинна бути підготовлена тривалою пропагандою «критично мислячих» осіб, і від Бакуніна, який гадав, що російський народ завжди готовий піднятися на революцію і чекає лише заклику полум'яних революційних агітаторів, Ткачов, будучи впевненим у слабості російської держави, вважав, що досить групі добре підготовленої інтелігенції здійснити політичний переворот, щоб потім можна було використати диктатуру революційної меншості для проведення глибокого соціального перевороту. Ткачов теоретично підготував Нечаєва¹ і «Народну волю»², яка

¹ Нечаєв С. Г. (1847—1882) — російський революціонер-народник, прихильник тактики безпринципного тероризму, що було результатом невір'я у революційні можливості народних мас.

² Перша велика організація революційних народників була створена в Петербурзі у 1876 р. («Земля і воля»). У 1879 р. «Земля і воля» розкололася на дві організації — «Чорний переділ» (Г. В. Плеханов, В. І. Засулич та ін.) і «Народну волю» (А. І. Желябов, М. Ф. Фроленко, С. Л. Перовська та ін.). Чорнопредільці продовжували стару тактику підготовки селянського повстання, народвольти стали на шлях індивідуального терору.

виникла після невдалої спроби підняти повстання селян («ходіння в народ» і «поселення» у 1873—1878 рр).

Революційні народники виступали з програмою «селянського соціалізму». Соціалізм народників був нічим іншим, як ілюзією, що відбивала страх дрібного виробника перед великим капіталом, який на нього наступав, та бажання знайти «істину і справедливість» у докапіталістичних формах суспільно-економічного життя — в общині і артїлі. Об'єктивним же змістом революційного народницького руху була програма капіталістичного розвитку Росії, боротьба проти самодержавства і залишків кріпосництва. І тут у «соціалізмі» революційного народництва виявляється одна характерна особливість. Селянський дрібнобуржуазний «соціалізм» в Росії об'єктивно мав інший зміст, ніж попередні види західноєвропейського дрібнобуржуазного соціалізму, зокрема прудонізм — ідеологія французького сільського парцелярного товаровиробника середини ХІХ століття. Якщо «через весь прудонізм проходить реакції на риса: прагнення... повернутися до ручної праці»¹ і взагалі до докапіталістичних форм шляхом реформування капіталістичних відносин в цілому, то об'єктивний зміст народництва полягав у боротьбі за встановлення прогресивних для того часу капіталістичних відносин. В умовах розгортання класової боротьби пролетаріату проти капіталістичного ладу боротьба Прудона за повернення до дрібного товарного виробництва була реакційною. Боротьба ж російських народницьких «соціалістів» проти залишків кріпосництва, за передачу всієї землі селянам об'єктивно була прогресивною, незважаючи на всю ненависть народників до великого капіталу в промисловості і сільському господарстві.

В середині 80-х років завершився в основному перехід від революційного народництва до ліберального. Він був зумовлений поглибленням і розширенням капіталістичних відносин, дальшою диференціацією сільського населення Росії, ростом промислового капіталізму і пролетаріату. У 80—90-х роках народники вже не могли заперечувати факт розвитку промисловості в Росії, появи великої буржуазії, розшарування села на сільську буржуазію і пролетарські маси, боротьбу інтересів цих

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XV, стор. 14.

груп і т. д. Проте, вірні своїй дрібнобуржуазній природі, вони намагалися довести, ніби великий капітал — явище, яке не має ґрунту в історичних умовах Росії. Тому, згідно з їх переконаннями, розвиток Росії повинен йти не через капіталізм і класову боротьбу, а зовсім іншим, «самобутнім» шляхом, який виключає необхідність зважати на капіталістичні відносини і зростання класової боротьби. Це положення «обґрунтовувалося» в економічному евангелії ліберального народництва — книзі В. П. Воронцова «Доля капіталізму в Росії» (1882 рік).

Прогресивний розвиток Росії, за переконаннями ідеолога ліберального народництва Воронцова, могла забезпечити община, а також артіль і держава. Останній повинна належати виняткова роль в утвердженні нового «процесу розвитку суспільної форми праці». Для цього треба було лише відмовитися від підтримки великого капіталу, який штучно «насаджувався» при допомозі заборонних тарифів, урядових позик, надання казенних замовлень тощо, і перейти до підтримки «артільного шляху» й дрібного «народного виробництва», якому «насадження капіталізму» загрожувало розоренням. Найважливішими формами підтримки і зміцнення «народного ладу» повинні служити організація артілей і розвиток селянського землеробства. Останнє особливо важливе тому, що історична місія Росії — «здійснення рівності і братерства, якщо їй вже не судилося боротись за свободу» — може, міркував Воронцов, залишитися невиконаною через повний розклад села, тобто перемогу капіталізму в сільському господарстві, а за цих умов не можна створити і «народну промисловість». У 80-х роках, за Воронцовим, капіталізм ще не встиг проникнути в землеробство, він становив скоріше «уявну» ніж реальну силу. Такі негативні явища села 80-х років, як лихвар і куркуль, були нібито наслідком причин політичних, а зовсім не закономірним продуктом товарно-господарських відносин. Усунути ці явища можна, на думку Воронцова, тими самими політичними засобами.

Характерно, що у реформі 1861 року народники вбачали санкцію на розвиток «народного виробництва». Тому вони вважали, що від «суспільства» або уряду залежало, яким шляхом спрямувати процес суспільного розвитку: капіталістичним чи «народним».

Ця апеляція до «суспільства» і уряду розкриває всю ліберальну суть пізнього народництва, яке замість докорінної зміни соціально-економічної основи російського життя хотіло лише реформувати його окремі сторони. Збільшення селянських наділів, зменшення податей, організація переселень, надання державою селянським господарствам довгострокового кредиту, законодавче закріплення земельних ділянок за їх власниками, припинення державної підтримки великих господарств, об'єднання обробної промисловості (промислів) із землеробством, збереження «вікових традицій», «устоїв» і т. д.— ось реформістська програма ліберальних народників.

Спроби пізнішої народницької літератури дати рецепти для розв'язання «селянського питання» зближують її з усією ортодоксально-самодержавною, слов'янофільською і ліберально-буржуазною літературою, яка теж іноді розмірковувала про необхідність дрібних реформ. Це ще раз показує, якою мірою ліберально-народницька ідеологія була подібна до ідеології пануючих сил Росії, і підтверджує той факт, що вона перетворилася в гальмо дальшого руху країни по шляху справжнього прогресу.

«Селянський соціалізм» революційних народників 70-х років, який різко протистояв ліберальному табору і в центрі своєї уваги ставив боротьбу за економічне і політичне оновлення Росії шляхом соціальної революції або політичного перевороту, з розвитком капіталістичних відносин повністю розклався. Як продукт цього розкладу виник, говорячи словами Леніна, «вульгарний міщанський лібералізм», що виражав інтереси самостійного дрібного виробника, насамперед тієї частини селянства, яка мала досить міцні економічні позиції, тобто сільської буржуазії.

Ліберальні народники були виразниками інтересів самостійного виробника, у ролі якого в умовах економічного розкладу общини виступав селянин, що пробирався в експлуататори.

Істотні зміни сталися і в політичних поглядах народників. Якщо народники 70-х років покладали свої надії на народ, прагнули здійснити соціальну революцію, а, розчарувавшись у «соціалістичних інстинктах» російського селянства, перейшли до тактики політичної змови,

то народники 90-х років зовсім відмовилися від революційної боротьби, ігноруючи антагоністичний характер суперечностей російського суспільства і класову боротьбу. Всі свої надії вони покладали на «суспільство» та державу і обстоювали політичні свободи на ґрунті існуючих порядків. Так чисто суб'єктивна соціологічна конструкція про «пасивну юрбу» і «активних героїв», яка захищала інтереси дрібного товарного виробника, закономірно привела народництво до лібералізму. Помилкові соціологічні погляди ліберальних народників перетворилися в знаряддя застою і реакції. Реальне становище в Росії вимагало врахування всіх справжніх, а не уявних її особливостей, вироблення такої політичної лінії, яка забезпечила б успіх у боротьбі демократичних і пролетарських сил. Штучні теорії «прогресу» і спроба застосувати їх до конкретної обстановки Росії, яка зовсім не вкладалася у вузькі рамки умоглядних конструкцій, ігнорування реальних історичних умов, відхід від дійсності у сферу нежиттєвих ідеалів і програма ліберального штовпання капіталістичної системи,— ось до чого кінець кінцем прийшло народництво.

Ленін відмічав, що зв'язок поглядів і програми народників з інтересами дрібної буржуазії пояснює і поширення народницьких ідей у «суспільстві», і «політичне лакейство» народників, і їх готовність іти на компроміси. Ідеалізуючи лад, який уже віджив, ігноруючи конкретний аналіз становища російського села, народники перетворилися в реакційну силу, в ідеологів мішанства. Реакційність їх ідей особливо відчутно виявилася у відвертих спробах знехтувати соціально-економічні суперечності російської дійсності, зобразити тодішню державу не як класову організацію поміщиків і буржуазії, а як силу, що нібито стояла над класами і була однаково зацікавлена в долі всіх верств суспільства. Реакційність народництва полягала також і в тому, що воно перешкоджало діяльності російських марксистів по мобілізації революційних сил на боротьбу з поміщицько-буржуазним ладом, було головною ідейною перешкодою на шляху поширення марксизму. Так, один з ідеологів народництва, Михайловський, писав: «Робітниче питання, будучи революційним у Європі, являє собою одне з *найбільш консервативних питань російського життя*. Це значить, що корінні начала російського життя не вимагають революції

і зміни напрямку своєї течії. Потрібен тільки розвиток цих начал»¹.

Зрозуміло, що такі твердження були серйозною перешкодою для діяльності російських марксистів, які не спокушались ілюзією щодо «соціалістичних устоїв», а бачили капіталістичний характер розвитку Росії і спиралі в своїй боротьбі на сили, що породжував капіталізм.

Народники вперто твердили, що Росія не повинна йти капіталістичним шляхом, що «корінні начала» російського життя дають можливість уникнути всіх злигоднів капіталізму. Всупереч їм російські марксисті, виходячи з конкретного аналізу соціальної дійсності, доводили шкідливість розумувань про те, повинен чи не повинен розвиватися капіталізм у Росії. Вони говорили, що Росія вже *стала* на шлях капіталістичного розвитку, і з цього треба виходити в революційній роботі.

Вступивши в боротьбу з марксизмом, народництво змушене було зазнати поразки, бо економічна еволюція Росії викликала такі глибокі зміни в усій соціальній структурі країни, що народницька ідеологія перетворилася в гальмо дальшого розвитку визвольного руху. Пролетаріат, виступивши на історичній арені, відкрив нову еру революційної боротьби в Росії. Політика та ідеологія пролетаріату, що почали формуватися, вступили насамперед у боротьбу з народництвом і в цій боротьбі завдали йому, завдяки революційній діяльності Леніна, нищівної поразки.

В боротьбі проти народництва Ленін не тільки захистив корінні принципи матеріалістичного розуміння історії, а й розвинув далі марксистську науку про суспільство, дав революційному робітничому рухові могутню теоретичну зброю в боротьбі проти самодержавства і капіталізму.

2. Соціальні корені та ідейні джерела «економізму»

Ленін розгромив крім народників і інших ворогів робітничого класу, які виражали інтереси буржуазії і намагалися звернути пролетарський рух з його шляху боротьби за соціалізм,— «легальних марксистів» і опорту-

¹ Н. К. Михайловский, Соч., т. I, СПб, 1906, стор. 736.

ністів в особі «економістів», зв'язаних між собою як ідейно, так і своєю класовою суттю.

Виникнення «легального марксизму» як ідеології російського лібералізму зумовлене специфікою розвитку російської буржуазії, яка по-справжньому ніколи не вела боротьби з самодержавством, і тим більше за його повалення, а прагнула використати царизм як знаряддя боротьби проти пролетаріату. Це пояснює легальне становище буржуазної «опозиції». З другого боку, загравання буржуазії з пролетаріатом зумовило «марксистське» забарвлення цієї «опозиції». А оскільки пролетаріат дедалі більше перетворювався в серйозну революційну силу, в центр притягання всіх прогресивних сил, то перед російською буржуазією одночасно постало завдання підкорити його класові інтереси своїм власним шляхом витлумачення вчення Маркса в суто економічному розумінні, вихолощення його революційної суті, зведення цього вчення до вимог соціальних реформ на ґрунті капіталістичного ладу. Цю буржуазну тенденцію всередині робітничого руху, як побачимо далі, намагався провести «економізм».

Філософською основою «легального марксизму» стало неокантіанство, яке найбільше відповідало ідеології буржуазного лібералізму. Своїм вістрям воно було спрямоване проти ідеології пролетаріату — революційного марксизму. Неокантіанці пристосували філософію Канта до нових запитів буржуазії, використали найбільш реакційні сторони цієї філософії для боротьби проти діалектичного та історичного матеріалізму. В суб'єктивному ідеалізмі Канта буржуазія вбачала найбільш придатну духовну зброю у боротьбі з революційними прагненнями робітничого класу. Цим пояснюється популярність неокантіанства в буржуазному середовищі. Оголосивши реакційну ідеалістичну етику Канта «вищою істиною науки про людське суспільство», неокантіанці використали її для атак проти вчення історичного матеріалізму про класову боротьбу, революцію і диктатуру пролетаріату.

Неокантіанство стало тією загальною платформою, на якій об'єдналися вороги марксизму, починаючи від відкритих апологетів буржуазії і кінчаючи її лакеями в особі опортуністів усіх мастей. Воно було теоретичною основою так званого «етичного соціалізму», висунутого

опортуністами замість наукового соціалізму Маркса з метою відвернути робітничий клас від боротьби за історично неминучий перехід до соціалістичного суспільства.

Підмінюючи марксизм неокантіанством і «економічним матеріалізмом» (тобто вульгаризованим матеріалізмом, що зовсім ігнорує роль ідей і політичних установ у житті суспільства), вороги марксизму намагалися «знешкодити» теорію Маркса, вихолостити її революційний зміст, пристосувати до інтересів буржуазії. Причому перекручення марксистської соціології в дусі «економічного матеріалізму» спрямовувалися головним чином на заперечення теорії класової боротьби і соціалістичної революції. Зведення процесу розвитку суспільства до дії суто економічних сил було основою заперечення революційної діяльності пролетаріату. «Поняття соціальної революції,— твердив лідер «легального марксизму» П. Струве,— як теоретичне поняття не тільки позбавлене значення і безцільне, але прямо-таки хибне»¹. Струве намагався витлумачити вчення Маркса в бажаних для буржуазії цілях, «доводячи», ніби «Маркс завжди всі свої надії покладав на дальший розвиток капіталістичного ладу»², що із суті марксистської теорії впливає «боротьба за реформи в інтересах промислового пролетаріату», що ні про яку революцію в силу цього не може бути й мови. Між капіталізмом і «колективістичним» ладом, запевняв Струве, немає безодні і, отже, процес перетворення суспільства «становить цілий ряд переходів, а соціальні реформи являють собою ланки, що пов'язують капіталізм з тим ладом, який його замінить»³.

Отже, шляхом реформ відвернути пролетаріат від революції — ось до чого кінець кінцем зводилася суть «теоретичних» шукань «легальних марксистів» і опортуністів. Той «соціалізм», який проповідував Струве, а разом з ним і Бернштейн, і який практично намагалися здійснити «економісти», був цілком прийнятний для буржуазії.

«Легальний марксизм», що був спотворенням учення

¹ П. Струве, Марковская теория социального развития, Киев, 1905, стор. 22.

² П. Струве, Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России, СПб, 1894, стор. 130.

³ Там же, стор. 130—131.

Маркса в дусі «економічного матеріалізму» і неокантианства, став однією з ідейних основ «теорії стихійності» «економістів».

Зв'язок буржуазної «критики» марксизму з опортунізмом у робітничому русі взагалі є історичний факт, який свідчить про те, що опортуністи — це провідники буржуазної політики в рядах робітничого руху. Зв'язок «економізму» з «легальним марксизмом» виражав ту саму тенденцію і був, зокрема, підготовлений особливістю ідейної боротьби проти ідеології народництва. «Основна особливість Росії в розглядуваному відношенні,— писав Ленін у книзі «Що робити?»,— полягає в тому, що вже *самий початок* стихійного робітничого руху, з одного боку, і повороту передової громадської думки до марксизму, з другого, ознаменувався з'єднанням завідомо різнорідних елементів під спільним флагом і для боротьби з спільним противником (застарілим соціально-політичним світоглядом)»¹, тобто народництвом.

Особливість ця полягала, далі, в тому, що в самодержавній Росії, незважаючи на розгул політичної реакції, теорія революційного марксизму пробивала собі шлях без особливих перешкод з боку самодержавства. Відбувалося це внаслідок того, що уряд все ще вважав своїм основним ворогом народництво, не помічаючи його еволюції і «радіючи всякій спрямованій проти нього критиці».

Марксизм став модою. До нього пристали тимчасові «попутники» — «легальні марксистки». Для боротьби проти народництва революційна соціал-демократія пішла на тимчасовий союз з цими «попутниками», добре розуміючи корінну протилежність своїх цілей і завдань цілям і завданням «союзників». Соціал-демократія з самого початку бачила, що «легальні марксистки» боротьбу і прапор марксизму намагалися використати для того, щоб робітничий рух підкорити інтересам буржуазії, пристосувати до них.

Ленін указував, що в боротьбі з народництвом цей тимчасовий союз був прийнятним, що «боятися тимчасових союзів хоча б і з ненадійними людьми може тільки той, хто сам на себе не надіється»². Цей союз був

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 323.

² Там же, стор. 324.

виправданий тим, що він відіграв певну роль у прискоренні перемоги над народництвом і сприяв поширенню марксизму. Проте такий союз не міг довго тривати. Боротьба з «легальним марксизмом» була неминучою, бо він, опошляючи марксизм, проповідував теорію примирення класів, оголошував «безглуздя» ідею соціалістичної революції і диктатури пролетаріату, зводив робітничий рух до тред-юніонізму. Практично це означало прагнення підкорити зростаючий робітничий рух інтересам ліберальної буржуазії. А «економізм», який виник всередині робітничого руху, почав проповідувати ту саму буржуазну ідеологію, що виражала прагнення російської буржуазії, не зачіпаючи основ існуючого самодержавного ладу, як знаряддя в боротьбі проти пролетаріату, зміцнити своє класове панування.

Ідейний зв'язок «економізму» з «легальним марксизмом» проявлявся і в тому, що «економісти» повели свою боротьбу проти революційної соціал-демократії під грезвісним гаслом «свободи критики», проголошеним свого часу «легальним марксизмом».

Вказуючи на те, що поворот до «критики» марксизму супроводжувався зустрічним потягом практиків соціал-демократів до «економізму», Ленін тим самим підкреслював органічний зв'язок між буржуазною «критикою» марксизму і «економізмом» всередині робітничого руху. «Пресловуте «Credo»¹, — писав В. І. Ленін, — тому й набуло такої заслуженої знаменитості, що воно одверто формулювало цей зв'язок і виказало основну політичну тенденцію «економізму»: робітники хай ведуть економічну боротьбу..., а марксистська інтелігенція хай зливається з лібералами, для «боротьби» політичної»².

Подібно до «легальних марксистів», «економісти» виступили прямими пособниками буржуазії в її спробі позбавити робітничий рух своєї класової самостійності. Характер самого робітничого руху 90-х років, в період промислового піднесення створив сприятливі умови для поширення ідей «економізму».

Поява «економізму» збіглася з початком масового робітничого руху в Росії. «Візьміть першу історичну

¹ «Credo» — символ віри (лат.) — програмна стаття російських «економістів», написана Прокоповичем і Кусковою,

² В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 325.

форму російського с.-д. опортунізму,— писав Ленін.— Початок масового робітничого руху (друга половина 90-х років минулого століття) породив цей опортунізм у вигляді «економізму і струвізму»¹. Зрозуміло, мова йде тут не тільки про хронологічний збіг виникнення «економізму» з початком масового руху робітників, а і про їх глибокий внутрішній зв'язок.

Початок масового робітничого руху, як відомо, припадає на середину 90-х років XIX століття. Він прямо зв'язаний з промисловим розвитком країни. З кінця 60-х—початку 70-х років у Росії починається бурхливе промислове будівництво, яке трохи уповільнилося з початком кризи 80-х років, але у величезних масштабах розгорнулося в 90-і роки, коли було збудовано 40 процентів усього основного промислового фонду Росії кінця XIX століття. Статистичні дані, наведені Леніним у його праці «Розвиток капіталізму в Росії», дають наочну картину промислового піднесення країни на кінець XIX століття. Якщо в Європейській частині Росії у 1866 році промислових підприємств (крім гірничих) з числом робітників не менш як 16 чоловік було щонайбільше 2,5—3 тисячі, то у 1890 році їх було вже близько 6 тисяч². Промислове піднесення характеризує і значне збільшення, порівняно з 60-ми роками, виплавки чавуну, видобутку нафти і кам'яного вугілля. Якщо в 60-х роках виплавка чавуну становила 20 467 тис. пудів, то у 1897 році—112 297 тис. пудів; якщо видобуток нафти у 70-х роках становив 12 мільйонів пудів, то в 90-і роки він досяг вже 525 мільйонів пудів³.

Відповідно до промислового розвитку зростав і пролетаріат. Якщо у великій промисловості Європейської Росії у 60-х роках налічувалося близько 800 тисяч робітників, то в 90-і роки їх було вже понад 1,5 мільйона⁴. Посилювався і робітничий рух. З 1895 по 1899 рік, за неповними даними, страйкувало не менше 221 тис. робітників. З 1896 по 1897 рік кількість страйкуючих збільшилася на 35 тисяч.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 12, стор. 283.

² Див. В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 402.

³ Див. Б. Ф. Брандт, Иностранные капиталы в России, ч. II, СПб. 1899, стор. 68.

⁴ Див. А. Г. Рашич, Формирование промышленного пролетариата в России, М., 1940, стор. 127.

В умовах промислового піднесення, коли виникла потреба у великій кількості робітничої сили, буржуазія змушена була піти на деякі поступки робітничому класу, і економічна боротьба останнього мала певний успіх. Це послужило основою для породження ілюзій щодо можливості суто економічною боротьбою досягти бажаних результатів.

Характеризуючи страйковий рух 90-х років, Ленін підкреслював його стихійний характер. «Взяті самі по собі,— писав він у творі «Що робити?»,— ці страйки були боротьбою тред-юніоністською... у робітників не було, та й бути не могло... свідомості соціал-демократичної. В цьому розумінні, страйки 90-х років... лишались рухом чисто стихійним»¹.

Буржуазія вже не могла не зважати на робітничий рух, який став серйозною силою, і своє завдання вбачала в тому, щоб залишити цей рух на стадії суто економічної боротьби, підкорити його з допомогою окремих поступок своєму впливу, підтримати виниклі тоді ілюзії про можливість розв'язання «робітничого питання» в рамках капіталізму.

Таким чином, характер самого робітничого руху 90-х років в умовах промислового піднесення, при відсутності керівництва цим рухом з боку партії, певною мірою підготував ґрунт для появи «економізму».

Розвиток капіталізму відбувався також і на селі. Він неминуче викликав розшарування селянства, розорення і зубожіння найбільшої його частини, яка ринула до міста. Влившись в ряди пролетаріату, ці вчорашні дрібні власники принесли з собою і дрібнобуржуазну психологію, яка створила сприятливий ґрунт для розвитку «економізму». Нерозвиненість нижчих верств пролетаріату і намагалися використати «економісти».

Ще Маркс і Енгельс вказували, що приплив дрібнобуржуазних елементів, хоч і свідчить про величезний успіх робітничого руху, разом з тим таїть у собі і серйозну небезпеку, бо ці елементи приносять з собою дрібнобуржуазні ідеї і прагнення, а тому «пролетаріат не виконає своєї історичної місії керівника, якщо робитиме поступки цим ідейним прагненням»².

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 336.

² Архив Маркса и Энгельса, т. IV, стор. 166.

Відповідно до особливостей історичного розвитку кожної країни, видозмінювалося і співвідношення елементів, що становили соціальну базу опортунізму. Так, у Німеччині і Франції основним резервом опортунізму були різні дрібнобуржуазні верстви; в Англії ж головною роль у цьому відношенні відігравала робітнича аристократія, що було зумовлено особливостями історичного розвитку країни, який давав можливість англійській буржуазії за рахунок експлуатації колоній підкупати верхівку робітничого класу. В умовах Росії робітнича аристократія не відігравала істотної ролі. Соціальною базою російської різновидності опортунізму був головним чином дрібнобуржуазний прошарок у робітничому класі.

У статті «Марксизм і ревізіонізм» Ленін відмічав, що неминучість опортунізму зумовлюється його класовими коренями в буржуазному суспільстві, а саме тим, що поруч з пролетаріатом завжди є прошарок дрібної буржуазії. Оскільки ж у ході розвитку капіталізму дрібні виробники опиняються в рядах пролетаріату, то цілком природно, що «дрібнобуржуазний світогляд знову і знову проривається в рядах широких робітничих партій»¹.

Маючи свої корені в дрібнобуржуазній психології відсталих верств робітничого класу, «економізм» перетворився в серйозну перешкоду на шляху розвитку соціал-демократичного робітничого руху. Тому, відмічав Ленін у статті «З приводу «Profession de foi»», «...тільки пряма й відкрита полеміка проти вузького «економізму» та бернштейнівських ідей, що все більше поширюються, може забезпечити правильний розвиток російського робітничого руху і російської соціал-демократії»².

Соціал-демократія у цей період перебувала у повній суперечності з тими історичними завданнями, які поставили перед російським робітничим рухом. Це був, за визначенням Леніна, «період розброду, розпаду, хитань». Ідейний розбрід у теорії і вузький практицизм становили характерну рису діяльності місцевих соціал-демократичних гуртків. Цю вузькість і відсталість, організаційну роздрібненість та ідейний розлад «економісти» звели в особливу добродішність, прагнучи повести робітничий рух по тред-юніоністському шляху. Тому завдання

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 24.

² В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 265.

створення партії на базі революційної теорії марксизму було міцно пов'язане з розгромом опортунізму «економістів», з викриттям їх теоретичних доводів, спрямованих на обґрунтування розриву між соціалізмом і робітничим рухом.

«Економізм» ріс і розвивався у нерозривному зв'язку з міжнародним опортунізмом. Боротьба двох напрямів у міжнародній соціал-демократії — революційного марксизму і опортунізму — була ідейним виявом боротьби революційного пролетаріату проти спроб буржуазії позбавити його класової самостійності. «...Ні для кого не таємниця, — писав Ленін, — що в сучасній міжнародній соціал-демократії утворились два напрями... В чому полягає «новий» напрям, який «критично» ставиться до «старого, догматичного» марксизму, це з достатньою виразністю сказав Бернштейн і показав Мільєран»¹.

В загальних рисах соціально-політичні устремління Бернштейна, який виступив з «критикою» марксизму, зводяться до заперечення основного революційного змісту марксизму — вчення про соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату, до прямого закликів відмовитися від революції і стати на шлях реформ.

Для обґрунтування своїх соціально-політичних прагнень Бернштейн виступив з критикою теоретичних основ наукового комунізму. Перш за все він заперечував саму можливість наукового обґрунтування соціалізму. Оперуючи звичайними ідеалістичними софізмами, прикриваючись базіканням про «безпартійність», «надкласовість» науки, — в тому дусі, що «наука не може бути тенденційною», а соціалізм являє собою «тенденцію», що «теоретична безсторонність є неодмінною умовою науковості», що «ніякий «ізм» не може бути наукою», що «передбачення майбутніх подій завжди певною мірою є утопія»², Бернштейн робить висновок, ніби соціалізм науково обґрунтувати не можна.

Заперечуючи можливість наукового обґрунтування соціалізму, можливість на базі матеріалістичного розуміння історії довести його історичну неминучість, Бернштейн намагався зобразити соціалізм як чисто етичний ідеал, обґрунтування якого він шукав у філософії Кан-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 315—316.

² Э. Бернштейн, Возможен ли научный социализм? Одесса, 1906, стор. 3.

та. Кантіанська філософія була для Бернштейна тим самим, що і для ідеологів буржуазії,— зняряддям боротьби проти марксизму. Ленін указував, що «в галузі філософії ревізіонізм ішов у хвості буржуазної професорської «науки»»¹.

Для заперечення наукової цінності соціалізму ідеологи буржуазії вдавалися до тверджень, ніби взагалі в марксизмі «філософська сторона питання залишилася нерозробленою» (Бердяєв), що він потребує обґрунтування, «прищеплення кантіанського критицизму» (Булгаков) і т. д. і т. п.

Класовий зміст «поправок» до Маркса особливо чітко видно в бернштейніанській ревізії марксистської теорії класової боротьби. Суть цієї ревізії полягає, зокрема, у запереченні загострення капіталістичних суперечностей і безсумнівного факту зростаючого зубожіння пролетаріату. Доводи, висунуті для «обґрунтування» цих тверджень, запозичені з арсеналу буржуазних апологетів, які всупереч фактам дійсності твердили, що «число імущих не зменшується, а зростає», «середні верстви змінюють своїй характер, але не зникають із східців суспільної градації», що «суспільні відносини складаються не так, як описував «Маніфест»», і т. д.

«Оригінальність» аргументації Бернштейна виявляється одразу ж при порівнянні її з міркуваннями буржуазних ідеологів. Буржуазний економіст Шульце-Геверніц закликав на допомогу англійську статистику, яка повинна була «спростувати» марксистську теорію загострення суперечностей капіталізму і зростання зубожіння пролетаріату, роблячи при цьому висновок про можливість еволюційного розв'язання соціального питання. Різниця полягає тут лише в тому, що буржуазний апологет «чесно» рятує дорогую його серцю справу буржуазії, а опортуніст лакейськи повторює за ним усі без винятку аргументи під прапором «розвитку марксизму».

Класова суть подібного «розвитку» очевидна. Виступаючи з «теоретичним обґрунтуванням» примирення класових суперечностей, Бернштейн оголосив неспроможним саме поняття про кінцеву мету робітничого руху, тобто прямо виступив проти необхідності боротьби за соціалізм. Гасло, висунуте Бернштейном,— «Кінцева мета — ніщо,

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 19.

рух — усе» — було цим запереченням боротьби за соціалізм і заклик до примирення пролетаріату з існуючим станом речей.

Бернштейн виступив і проти ідеї диктатури пролетаріату на тій підставі, що диктатура нібито взагалі «належить більш низькій культурі». Ідею диктатури пролетаріату нема рації відстоювати і тому, говорить Бернштейн, що, мовляв, «де тільки було можливо, представники соціал-демократії ставали на ґрунт парламентарної діяльності, народного представництва і народного законодавства, які суперечать ідеї диктатури пролетаріату», і що демократія «означає знищення класового панування»¹. У відповідності з цим Бернштейн твердив, ніби партія повинна змінити і напрям своєї практичної діяльності. Суть цієї зміни зводилася до того, щоб сприяти «всіма способами і заходами» здійсненню безреволюційного переходу від капіталізму до соціалізму. Причому умовою перемоги соціалізму оголошувалася «перемога демократії», яка розумілася у буржуазному значенні слова.

Так «удосконалювалася» марксистська теорія класової боротьби, формулювалася програма опортунізму, яка вимагала повороту від революційної соціал-демократії до буржуазного соціал-реформізму.

Логічним наслідком ревізії марксизму з цих основних питань є також заперечення Бернштейном принципіальної протилежності соціалізму і лібералізму, з чим охоче солідаризувалися і російські «економісти». Заперечення принципіальної відмінності між соціалізмом і лібералізмом було перекрученням марксизму в питанні про рушійні сили революції, про авангардну роль у ній пролетаріату.

На практиці воно означало відмовлення від самостійного класового робітничого руху і самостійної класової партії пролетаріату.

Класова суть бернштейніанської ревізії марксизму наочно виступає в ставленні до марксистської діалектики. Називаючи матеріалістичну діалектику «зрадницею в доктрині Маркса», «засідкою, що лежить на шляху правильного судження про речі», та іншими лайливими словами, заявляючи навіть, що все велике, створене Марксом і Енгельсом, досягнуте не за допомогою діалектики,

¹ Э. Бернштейн, Предпосылки социализма, Одесса, 1906, стор. 249.

а поза нею, Бернштейн видає себе з головою. Від діалектики його відштовхують її революційні висновки. «Підступною» і «згубною» діалектика здається Бернштейну через те, що вона є революційною душею марксизму, філософським обґрунтуванням соціалістичної революції.

Таким чином, класова суть бернштейніанської «критики» марксизму полягала у прагненні підпорядкувати робітничий рух інтересам буржуазії, з'єднати його з буржуазною ідеологією, «примирити» робітничий клас з буржуазією. Подібні опортуністичні тенденції характеризують і російських послідовників бернштейніанства — «економістів».

Немає потреби спеціально розглядати окремі відтинки «економізму», представлені трьома групами, які проповідували цю різновидність опортунізму, — групою так званих «молодих», які відокремилися від петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» і мали свій орган — газету «Рабочая мысль»; групою Прокоповича і Кускової і, нарешті, групою з закордонного «Союзу російських соціал-демократів» на чолі з Кричевським і Мартиновим, які видавали журнал «Рабочее дело». Відмінності в їх теоріях не мають принципіального значення, а суть їх одна — ревізія марксизму в дусі західноєвропейського опортунізму в специфічних умовах російської дійсності.

Ленін показав, що «економісти» своєю теорією схиляння перед стихійністю проводили в російському робітничому русі загальну лінію опортунізму. Першим літературним проявом «економізму», як зазначав Ленін, була газета «Рабочая мысль», яка, за його висловом, вивела «економізм» на світ божий. Тенденція «економізму» в середовищі російських соціал-демократів виявилася ще раніше, в «Союзі боротьби» — в дискусії між «стариками», або «декабристами» (основним ядром Союзу на чолі з Леніним), і «молодими» (вони виділилися потім в особливу групу і після арешту Леніна стали остаточно на шлях опортунізму).

«Рабочая мысль» проголосила девізом робітничого руху «боротьбу за економічне становище». Проповідь відмовлення від політичної боротьби, визнання тільки боротьби тред-юніоністської «теоретично обґрунтовувалася» тим, що політика нібито завжди слухняно йде за економікою.

Ці ідеї і тенденції знайшли своє більш рельєфне відображення у випущеному групою «економістів» маніфесті, так званому «Credo» (1899). Такі ж погляди відстоювала група «економістів» із закордонного Союзу. Відмінність полягала лише в тому, що останні діяли не відверто, а прикривалися лозунгом «свободи критики». Викриваючи справжній зміст цього лозунга, Ленін відмічав, що «свобода критики» є свобода опортуністичного напрямку в соціал-демократії, свобода перетворювати соціал-демократію в демократичну партію реформ, свобода вкорінення в соціалізм буржуазних ідей і буржуазних елементів»¹.

В цілому економічний напрям в російській соціал-демократії прагнув перешкодити створенню революційної партії, здатної очолити визвольну боротьбу пролетаріату за соціалізм. Його політична програма, подібно до програми міжнародного опортунізму, зводилася до того, щоб на основі обмеження класової боротьби пролетаріату чисто економічною боротьбою підпорядкувати робітничий рух інтересам буржуазії.

Аналіз маніфесту «економістів» — «Credo» — наочно показує суть російської різновидності опортунізму, його безпосередній зв'язок з буржуазною критикою марксизму. Для обґрунтування своїх опортуністичних тенденцій автори цього документа вдаються до звичайних засобів, властивих опортунізму взагалі, — до перекручення історичної дійсності. Перекручуючи історію робітничого руху на Заході, зводячи наклеп на робітничий клас, заявляючи, що він нібито не брав участі у боротьбі за політичні свободи, вони роблять висновок про те, нібито пролетаріат являє собою неорганізовану масу, здатну лише до бунтів і аж ніяк не до висунення будь-яких політичних вимог. Так вони «доводили» непотрібність для пролетаріату політичної боротьби і твердили, що робітникові дорожчою є боротьба «за копійку на карбованець», ніж соціалізм і політика.

Автори «Credo» зовсім перекрутили питання про умови виникнення марксизму. Марксизм оголошувався «теоретичним вираженням пануючої практики». Тим самим принижувалася велика революційна теорія, заперечувалось її всесвітньо-історичне значення. Ленін показав аб-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 317.

сурдність цих тверджень, підкресливши, що марксизм був теоретичним вираженням назрілих завдань робітничого класу і виник у той період, коли панував соціалізм ненауковий. Велика заслуга основоположників марксизму і полягала в тому, що вони відразу ж повели боротьбу проти всіх форм «неполітичного соціалізму» і викрили його наукову неспроможність та реакційність: «Марксизм,— писав Ленін у «Протесті російських соціал-демократів»,— зв'язав в одно нерозривне ціле економічну і політичну боротьбу робітничого класу, і намагання авторів «credo» відокремити ці форми боротьби належить до найбільш невдалих і сумних відступів їх від марксизму»¹.

Спроба зобразити марксизм як теорію, що відбила лише певний етап у розвитку робітничого руху і втратила нібито своє значення в нових історичних умовах і особливо в Росії, була своєрідним виправданням опортунізму. Бернштейніанство оголошувалося наслідком історичного розвитку робітничого руху, покликаним замінити марксизм. Звідси і заклик до «зміни» практичної діяльності партії в бік відмовлення від революційних методів боротьби. Ця зміна повинна була піти, за твердженням «економістів», не тільки в бік більш ефективного ведення економічної боротьби, але також і в бік зміни ставлення пролетарської партії до інших опозиційних сил, в тому числі і насамперед до ліберальної буржуазії. У своїй книзі «До критики Маркса», солідаризуючись з Бернштейном, Прокопович пише: «Бернштейн цілком правий, твердячи, що соціалізм є законним спадкоємцем лібералізму не лише за часом, але і за духовним змістом». І далі: «Практичний соціалізм на противагу науковому безперечно продовжить справу лібералізму на основі нових економічних відносин»². «Практичний соціалізм», що його проповідували «економісти»,— це все ті самі міркування ворогів пролетаріату, яких таврував ще Енгельс, вказуючи, що «є немало людей, які з висоти своєї нібито безсторонньої точки зору проповідують робітникам якийсь соціалізм, що підноситься високо над усіма класовими антагонізмами і класовою боротьбою. Але це або новачки, яким треба ще

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 151.

² С. Прокопович, К критике Маркса, СПб, 1901, стор. 249.

багато чого повчитися, або ж найлютіші вороги робітничого класу, вовки в овечій шкурі»¹.

Перекручуючи марксистську теорію, підмінюючи її бернштейніанством, проповідуючи відмовлення від політичної боротьби, «економісти» зводили наклеп на робітничий клас Росії, твердячи, що він нібито взагалі «ще не висунув політичних завдань». Звідси вимогу самостійної політичної партії вони оголошували продуктом перенесення чужих завдань, чужих результатів на російський ґрунт.

Викриваючи теоретичну неспроможність і класово ворожу суть «символу віри» «економістів», Ленін підкреслював, що «здійснення подібної програми було б рівнозначне політичному самогубству російської соціал-демократії, рівнозначне величезній затримці і приниженню російського робітничого руху та російського революційного руху (два останні поняття для нас збігаються)»².

Щоб обґрунтувати свою опортуністичну програму, «економісти» створили особливу теорію, суть якої полягає в перекрученні історичного матеріалізму в дусі «економічного матеріалізму». Чіпляючись за букву марксизму, вони докорінно перекутили питання про співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості і стали на шлях проповіді історичного фаталізму, виключаючи роль цілеспрямованої творчості мас, роль суб'єктивного фактора в розвитку суспільства. Перекручення марксистської соціології в дусі «економічного матеріалізму» лягло в основу їх теорії схиляння перед стихійністю робітничого руху.

Похід проти марксизму опортуністи почали з шукань «суперечностей» у ньому. Вони «виявили», що положення наукового соціалізму про те, що знищення капіталізму буде результатом класової боротьби пролетаріату, нібито суперечить матеріалістичному розумінню історії, оскільки, мовляв, «матеріалістичне розуміння історії вважає економічні відносини базисом, а класову боротьбу — надбудовою», що саме через це соціально-політична діяльність усіх класів «можже зовсім завмерти, а економічний процес буде йти собі»³. Таким чином, марксистське вчення зображується як щось таке, що не має наукового об-

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані твори, т. II, Держполітвидав УРСР, 1955, стор. 357.

² В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 154.

³ С. Прокопович, К критике Маркса, стор. 174.

грунтування в самій теорії, оголошується результатом чистої «тенденційності» її творців, продуктом їх суб'єктивного бажання.

Наукова неспроможність подібних тверджень сама по собі очевидна. Історична заслуга Маркса і Енгельса і полягала в тому, що для них соціалізм перестав бути «психологічною потребою» (на відміну від утопістів), а був науково обґрунтований ними на базі матеріалістичного розуміння історії. В своїх працях Маркс і Енгельс довели, що економічний процес не буде «йти собі», якщо соціально-політична діяльність класів не розв'яже революційним шляхом тих суперечностей, які породжуються цим стихійним економічним процесом, який «іде собі», і що, отже, соціально-політична діяльність класів не може «завмерти», а, навпаки, в міру розвитку економічного процесу повинна набрати дедалі гостріших форм і привести кінець кінцем до революційного вибуху, до руйнування пут, які гальмують дальший прогресивний розвиток цього економічного процесу. Марксистська теорія класів і класової боротьби не тільки не суперечить матеріалістичному розумінню історії, але є його прямим наслідком.

На противагу марксистів «економісти» вважають історичний процес чисто фатальним, в якому роль свідомості мізерна, а тому спробу свідомого впливу на хід історичного процесу оголошують наперед приреченою на невдачу. «Подібно до того,— писав Кричевський,— як люди, незважаючи на будь-які успіхи природничих наук, будуть розмножуватися стародідівським способом, поява на світ нового суспільного ладу, незважаючи на будь-які успіхи суспільних наук, і надалі буде результатом переважно стихійного вибуху»¹.

Подібні погляди прихильників «економічного матеріалізму», які вважали розвиток суспільства чисто стихійним процесом і виключали всяку можливість свідомого впливу на нього, були основою відмовлення від революційної боротьби. Різновидом теорії стихійності була «теорія стадій» Кричевського, суть якої полягала в проповіді пасивного пристосування партії до стихійного робітничого руху і у відмовленні від політичної боротьби. За цією теорією робітничий рух у своєму розвитку повинен пройти ряд стадій, перш ніж він доросте до загаль-

¹ «Рабочее дело» № 10, 1901,

них політичних завдань, а партія повинна пристосовуватися до потреб цих стадій. Так, на першій стадії вона повинна вести чисто економічну агітацію за незначні економічні вимоги, на другій — переходити до більш важливих вимог і лише на третій — «обережно переходити до політичної агітації». Звідси і «тактика-процес», тактика фактичного відмовлення від політичної боротьби. Для «обґрунтування» своєї теорії Кричевський намагається посилатися на Маркса і Енгельса, твердячи, що, оскільки економічні інтереси окремих класів відіграють вирішальну роль, то, виходить, «боротьба пролетаріату за свої економічні інтереси повинна мати провідне значення для його класового розвитку і визвольної боротьби»¹.

Ленін викрив класову суть і наукову неспроможність теорії «економістів». Він показав, що подібні твердження — це пряме перекручення марксизму в питанні про взаємовідношення економіки і політики, що тлумачення надбудовного характеру політики у значенні слухняного слідування їй за економікою робиться в ім'я вихваляння стихійності в робітничому русі.

«Теорію стихійності», «теорію стадій», «тактику-процес», що їх проповідували «економісти», Ленін назвав чистісіньким наклепом на марксизм. Ці теорії означали приниження ініціативи і енергії свідомих діячів, тоді як марксистська теорія відкриває перспективи застосування цієї енергії, дає величезний поштовх цій ініціативі, показує напрям, на якому свідомо діяльність є найбільш ефективною. Історичний матеріалізм зовсім не припускає фатальності історичного процесу, а, навпаки, теоретично обґрунтовує необхідність свідомої діяльності відповідно до об'єктивних законів історії.

Перекручуючи історичний матеріалізм, заперечуючи організуючу і спрямовуючу роль соціалістичної свідомості в робітничому русі, «економісти» тим самим заперечували керівну роль партії в цьому русі. В цілому, як показав Ленін, соціологічні побудови «економістів» стали теоретичною основою їх політичного опортунізму, спрямованого на відмовлення від революційної боротьби за соціалізм.

У боротьбі з «економізмом» і міжнародним опортунізмом Ленін відстояв і розвинув далі велику революційну теорію марксизму, цю могутню духовну зброю пролетаріату.

¹ «Рабочее дело» № 7, 1901.

Напря́м розвитку марксистської теорії був зумовлений конкретно-історичними завданнями класової боротьби. Захист і дальший розвиток історичного матеріалізму підривали ідейну основу ворожих революційному пролетаріатові течій, обґрунтовували історично необхідний революційний шлях боротьби за зміну соціальної дійсності.

І якщо в боротьбі проти суб'єктивної соціології народництва Ленін головну увагу приділив захисту і всебічному обґрунтуванню марксистського вчення *про об'єктивні закономірності суспільного розвитку, про вирішальну роль суспільного буття*, то, борючись проти нової ворожої марксизмові течії, яка перекручувала його в дусі фаталізму — з «економізмом», він розвиває далі іншу сторону історичного матеріалізму — питання *про активну роль свідомості, її зворотний вплив на хід історичного процесу*.

Ленін показав, що як суб'єктивізм, так і фаталізм, будучи несумісними з науковим розумінням суспільного розвитку, практично відволікають пролетаріат від шукання правильних шляхів боротьби проти класово-експлуататорського ладу. Тільки матеріалістичне розуміння історії, науково розкриваючи об'єктивну складність закономірностей суспільного життя, реальне взаємовідношення в історичному процесі об'єктивного і суб'єктивного факторів, є надійним інструментом пізнання суспільних явищ і теоретичною зброею боротьби за соціальний прогрес.

РОЗДІЛ II

ЗАХИСТ І ДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК ЛЕНІНИМ МАРКСИСТСЬКОГО ВЧЕННЯ ПРО ВИЗНАЧАЛЬНУ РОЛЬ СУСПІЛЬНОГО БУТТЯ ПО ВІДНОШЕННЮ ДО СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

1. Розробка Леніним питань матеріалістичного розуміння історії і наукового методу соціологічного дослідження

На початку своєї революційної діяльності (90-і роки) Ленін витримав жорстоку боротьбу з першими і найбільш серйозними противниками марксизму, які виступили з претензією на представництво інтересів трудящих Росії, — з ліберальними народниками, теоретичні погляди яких найповніше і найрельєфніше висловили В. Воронцов, М. Даніельсон і М. Михайловський. В. І. Ленін у своїх творах цього періоду («Нові господарські рухи в селянському житті» — праця, написана з приводу книги В. Є. Постнікова «Південноросійське селянське господарство» — 1893 р.; «З приводу так званого питання про ринки» — 1893 р.; «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» — 1894 р.; «Економічний зміст народництва і критика його в книзі пана Струве» — 1894 р.; «До характеристики економічного романтизму» — 1897 р.; «Від якої спадщини ми відмовляємось?» — 1897 р.; «Розвиток капіталізму в Росії» — 1899 р. та ін.) не тільки розбив теоретичні доводи ліберально-народницьких ідеологів, відстоявши цим самим революційне марксистське вчення, але в ряді істотних пунктів і розвинув теорію Маркса.

Узагальнюючи досвід нової смуги історичного розвитку, зокрема нові дані соціально-економічного розвитку Росії і визвольного, насамперед пролетарського, руху, Ленін збагатив новими положеннями матеріалістичне розуміння історії і науковий метод соціологічного дослідження, конкретизував найважливіші категорії історичного матеріалізму, створив необхідні ідеологічні перед-

умови для створення революційної марксистської партії як вождя і організатора робітничого класу — могильщика капіталізму і творця соціалістичного суспільства.

В цих, як і в усіх інших питаннях, Ленін розвинув далі вихідні думки Маркса і Енгельса, які поширили положення діалектичного матеріалізму на пізнання суспільних явищ. Створене основоположниками наукового комунізму матеріалістичне розуміння історії дало ключ до наукового пізнання явищ суспільного життя і тим самим вказало шляхи і засоби визволення трудящих від ярма експлуатації.

Суть матеріалістичного розуміння історії полягає у визнанні визначальної ролі суспільного буття по відношенню до суспільної свідомості, у визнанні похідного характеру ідеологічних і політичних відносин порівняно з відносинами виробничими, економічними. Основну тезу матеріалістичного розуміння історії з класичною чіткістю сформулював Маркс у відомій передмові до праці «До критики політичної економії»: «Спосіб виробництва матеріального життя обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість»¹.

Згідно з матеріалістичним розумінням історії, найбільш животрепетні питання історичного розвитку, всього соціального життя нерозривно зв'язані з питаннями економічними. Інакше кажучи, найглибші корені всіх питань історії і сучасності лежать у суспільних відносинах виробництва — матеріальних відносинах. Справді наукове розуміння історії полягає, як визначав Ленін, в умінні концентрувати увагу на корінних рисах історичного процесу, правильно визначати значення цього процесу, вказувати умови виникнення і тенденції дальшого розвитку певної системи суспільного господарства, подати окремі сторони і окремі явища даного господарського життя як нерозривні складові частини цієї системи, як вияв корінних її рис, суворо додержуватися діалектико-матеріалістичної методології. «Тільки *матеріалістичне розуміння історії*... відкриває можливість широкого, зв'язного і осмисленого погляду на особливий уклад суспільного

¹ К. Маркс, До критики політичної економії, Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 7.

господарства, як на фундамент особливого укладу всього суспільного життя людини»¹.

Одним з найважливіших питань, безпосередньо зв'язаних з науковим розумінням історії, є питання про об'єктивну *закономірність* і *необхідність* у суспільному житті. Таку закономірність і необхідність в історичному процесі беззастережно заперечували і заперечують всі прихильники ідеалістичного трактування суспільного життя, в тому числі і російські народники. А визнання матеріалізмом обумовленості, детермінованості історичних явищ — вихідний пункт матеріалістичного розуміння історії.

На основі загальнотеоретичних положень марксизму і глибокого аналізу соціальної дійсності Ленін довів, що, наприклад, розвиток капіталізму в пореформеній Росії є не випадковістю, не «відхиленням» від «самобутнього» шляху її розвитку, як твердили народники, а природним і необхідним процесом, що завершує розвиток товарно-грошового господарства країни. Ця думка знайшла своє всебічне обґрунтування і розвиток у ряді ленінських творів, спрямованих проти народництва. У книзі «Розвиток капіталізму в Росії» на основі наукового аналізу розвитку продуктивних сил і суспільного поділу праці, що відбувалися в країні, Ленін показав, як зростало промислове населення за рахунок землеробського, відбувалося масове розорення дрібних товаровиробників та розшарування селянства, як створювався внутрішній ринок для великої промисловості.

Обґрунтовуючи питання про закономірності суспільного життя, Ленін запровадив у вжиток дуже важливе поняття *загальнонаукового критерію повторюваності*, застосування якого до соціології заперечували народники. Ленін говорить, що поки суб'єктивні соціологи обмежувалися галуззю ідеологічних суспільних відносин, «вони не могли помітити повторюваності і правильності в суспільних явищах різних країн, і їхня наука в кращому разі була тільки описом цих явищ, добором сирого матеріалу». А марксистський аналіз матеріальних суспільних відносин, тобто відносин, які складаються незалежно від свідомості людей (наприклад, обмін продуктами), дає можливість «підмітити повторюваність і правильність га

¹ В. І. Ленін, Твори, г. 4, стор. 33.

узагальнити порядки різних країн в одно основне поняття *суспільної формації*»¹. Тільки таке узагальнення і дало можливість перейти від простого опису і оцінювання, з точки зору абстрактного ідеалу, суспільних явищ до їх строго наукового аналізу, дослідження загального і специфічного в розвитку кожної країни у даний історичний період.

Цей конкретний, строго науковий аналіз останньої класово-антагоністичної формації — капіталізму — в свою чергу послужив, як відомо, теоретичним обґрунтуванням наукового комунізму.

Великі ідеологи пролетаріату Маркс і Енгельс, застосувавши матеріалістичне розуміння історії до аналізу капіталізму, створили справжню науку про шляхи і засоби знищення класово-експлуататорського ладу і побудови соціалістичного суспільства. Ленін зазначав, що коли раніше соціалісти для обґрунтування своїх переконань вважали достатнім показати гноблення мас за буржуазного ладу і перевагу соціалізму (їого соціалісти уявляли як ідеальний лад, що відповідає «людській природі», яку вони розуміли метафізично, і повністю узгоджується з поняттям розумно-морального життя), то Маркс і Енгельс не могли задовольнитися цим. Не обмежуючись загальною оцінкою і осудженням капіталізму, вони дали наукові пояснення цього ладу, зводячи різні його особливості до загальної соціально-економічної основи — капіталістичної *формації*, закони функціонування і розвитку якої вони піддали об'єктивному науковому аналізу, показавши при цьому, що характерною рисою даної формації є експлуатація багатомільйонних мас робітничого класу. Звідси було зроблено науковий висновок про необхідність організованої боротьби пролетаріату аж до повної перемоги над світом капіталістичного рабства.

Маркс і Енгельс, говорить в іншому місці Ленін, ніколи не малювали яскравих ідилічних картин соціалістичного ладу — цим охоче займалися попередники наукового соціалізму, творці різного роду соціалістичних утопій. У найвизначнішому творі наукового соціалізму — «Капіталі» Маркса — є лише загальні риси уявлюваного майбутнього. В ньому простежуються вже наявні в дійсності елементи, з яких неминуче виростає новий суспіль-

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 118.

ний лад — соціалізм. Суспільний розвиток, як природно-історичний процес, зокрема, виявляється в тому, що соціалізм — ця особлива фаза в історичному розвитку людства, яка характеризується наявністю суспільної власності на засоби виробництва і відсутністю експлуатації людини людиною, — закономірно виростає з капіталізму. Для організації великого виробництва без підприємців, тобто для соціалістичного виробництва, необхідно, пише Ленін, насамперед знищення товарної організації суспільного господарства і заміна її організацією комуністичною, де регулятором виробництва буде не ринок, а самі виробники, саме суспільство робітників, де засоби виробництва належатимуть не окремим особам, а всьому суспільству. «Така заміна приватної форми привласнення — общинною потребує, очевидно, попереднього перетворення форми виробництва, потребує злиття порізаних, дрібних, відособлених процесів виробництва дрібних виробників в один суспільний виробничий процес, потребує, одним словом, саме тих матеріальних умов, які й створюються капіталізмом»¹.

Проте матеріалістичне розуміння історії — це не тільки наука про найбільш загальні закономірності історичного розвитку, взятого в усьому його обсязі, але і науковий метод пізнання конкретних суспільних явищ. Саме тому, що історичний матеріалізм є наукою, він і виступає як метод пізнання історичного життя.

Розгляду питання методології суспільної науки і, в зв'язку з цим, критиці суб'єктивної соціології народників Ленін надавав виняткового значення в своїх творах 90-х років.

Науковий метод у соціології є цілковитою протилежністю методів, яким користувалися суб'єктивні соціологи, в тому числі російські народники, починаючи від Лаврова і кінчаючи епігонами народництва в особі есерів, «народоправців» і т. д. Суть наукового методу полягає в тому, що «суспільство розглядається як живий організм, який перебуває у постійному розвитку (а не як щось механічно зчеплене і що допускає через це всякі довільні комбінації окремих суспільних елементів), і для вивчення якого потрібен об'єктивний аналіз виробничих відносин, що утворюють дану суспільну формацію, до-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 219.

слідження законів її функціонування й розвитку»¹. Діалектичному методові чужі будь-які довільні припущення, чисто умоглядні конструкції. Він стоїть на ґрунті реального історичного життя, розглядаючи соціальну еволюцію як природно-історичний процес розвитку суспільно-економічних формацій.

Діалектико-матеріалістична соціологія дбає насамперед про те, щоб, спираючись на всю сукупність фактів, які служать вихідним пунктом аналізу, шляхом їх точного наукового дослідження показати необхідність даних суспільних відносин. Доводячи необхідність, наприклад, капіталістичного ладу, прихильник методу наукової соціології доводить разом з тим необхідність і іншого, соціалістичного ладу, який неминуче виростає з буржуазного ладу, що передує йому,— незалежно від того, чи усвідомлюють люди необхідність цього процесу, чи ні. Отже, розвиток суспільства розглядається як природно-історичний процес, який підлягає об'єктивним, тобто незалежним від волі людей, законам. На противагу суб'єктивній соціології наукова, діалектико-матеріалістична соціологія вихідним пунктом ставить не примарні ідеї, а цілком реальні історичні явища.

Наукове дослідження повинно полягати в тому, щоб порівнювати і зіставляти факти дійсності не з ідеєю, а з іншими фактами. Для наукової соціології найважливішим є те, щоб досліджувані факти були якомога точніше вивчені і розглядалися не в ізольованому стані, а як взаємозв'язані моменти у ланцюгу явищ, що розвиваються. Критична і революційна за самою своєю суттю марксистська соціологічна методологія ставить собі мету — виявити всі форми відносин у даному суспільстві, показати їх еволюцію і минулий характер, історичну неминучість перетворення їх в іншу, вищу форму суспільних відносин.

Однією з найважливіших особливостей марксизму є внутрішній нерозривний зв'язок у ньому строгої і найвищої *науковості з революційністю*. Теорія Маркса — це не якась універсальна відмичка або загальнообов'язкова філософсько-історична схема, а строго наукове вчення про реальні закони суспільного розвитку. Стосовно до Росії, як показав Ленін, це вчення полягає в тому, щоб, кори-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 142.

стуючись уже виробленими засобами діалектико-матеріалістичного методу, дослідити суспільні відносини країни та їх закономірну еволюцію. Конкретно-історичний аналіз, всебічність і глибина дослідження справжніх відносин у суспільстві — ось які вимоги треба поставити до дійсно наукової соціології. Виходячи з цього, В. І. Ленін указував, що російські марксистки не ставили марних питань, чи повинна Росія пройти через капіталістичну фазу розвитку, а, відкинувши всілякі абстрактні схеми і міркування на тему про «незаперечність діалектичного процесу» (гегелівської тріади), про «неминучість» проходження кожної країни через певну фазу і т. д., стали на шлях конкретного аналізу історичного розвитку Росії, заявивши, що країна *вже вступила* на капіталістичний шлях розвитку і жодна сила неспроможна звернути її з цього шляху. Більше того, на кінець ХІХ століття Росія *вже перетворилася*, незважаючи на збереження значних пережитків кріпосництва, в країну капіталістичну, в якій зв'язок переважної маси трудящих з землею зробився таким слабким і примарним, а влада власників грошей, скупників, мануфактуристів, сільських багатіїв настільки міцною, що всілякі розмови про «народне виробництво», можливість обминути капіталістичну стадію розвитку нічого, крім посмішки, не могли викликати. Той аналіз суспільно-економічного, а отже, і класового ладу Росії, що його зробив Ленін у книзі «Розвиток капіталізму в Росії» на основі глибокого економічного дослідження і копіткого розбору величезної маси статистичного матеріалу, підтвердився усім ходом історичного розвитку Росії, досвідом революційного руху.

Конкретно-історичний підхід до дійсності потребує *всебічності* аналізу соціальних явищ, що розвиваються, врахування всієї сукупності суспільних відносин. Уже в працях Леніна 90-х років прямо зазначається, що не можна обмежуватись аналізом однієї економічної сторони в суспільному розвитку, що необхідно дослідити всі сторони соціального життя — політичну діяльність, сферу ідеологічних відносин і т. д., хоч економічні відносини і є вирішальними. Але той факт, що головну увагу у цей період Ленін приділяв захисту і розвитку марксистського вчення про економічну зумовленість історичного процесу, був викликаний конкретними потребами ідеологічної боротьби проти суб'єктивно-ідеалістичного перекручення

суті історичного розвитку, що гальмувало проникнення у свідомість робітничого класу соціалістичних ідей, які були єдино здатними перетворитися в теоретичну зброю його боротьби за справжній соціальний прогрес.

Об'єктивно науковий аналіз суспільних явищ з його конкретно-історичним підходом і всебічністю вивчення соціальних процесів, як це переконливо обгрунтував Ленін, не тільки не суперечить пролетарській партійності, але, навпаки, цілком з нею погоджується, органічно впливає з неї. Порушуючи це питання в статті «Від якої спадщини ми відмовляємось?», Ленін говорить, що в «Капіталі» Маркса органічно поєднуються невблаганна об'єктивність у дослідженні соціальних явищ з захистом інтересів пролетаріату і непримиренною ненавистю до всього реакційного, ворожого справжнім інтересам робітничого класу і всіх трудящих, що в рідкісному науковому творі можна знайти стільки «серця», стільки палких і пристрасних полемічних випадів проти представників тих суспільних класів, що гальмують суспільний прогрес, як у строго науковій, місцями навіть «сухій» щодо способу викладу праці Маркса. Показавши з невблаганною об'єктивністю, що погляди, наприклад, Прудона були природним, закономірним і цілком зрозумілим продуктом поглядів і настроїв парцелярної дрібної буржуазії Франції («Злиденність філософії»), Маркс разом з тим з величезною пристрасністю і гнівом розвінчав цього дрібнобуржуазного ідеолога. З того, що певне вчення вимагає від кожного прогресивного громадського діяча об'єктивного аналізу соціальної дійсності і тих відносин між різними класами, які складаються на цьому ґрунті, зовсім не впливає, що громадський діяч не повинен симпатизувати тому класові, інтереси якого виражає, або що йому цього «не можна» робити. «Смішно,— пише Ленін,— навіть і говорити тут про повинність, бо жодна жива людина не може не ставати на бік того чи іншого класу (раз вона зрозуміла їх взаємовідношення), не може не радіти з успіху даного класу, не може не засмутитися його невдачами, не може не обурюватися на тих, хто ворожий цьому класові, на тих, хто перешкоджає його розвиткові поширенням відсталих поглядів і т. д...»¹.

Принцип пролетарської партійності в суспільній науці не має нічого спільного з буржуазним об'єктивізмом.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 479.

Між поняттям «буржуазний об'єктивізм» і поняттям «марксизм» або «історичний матеріалізм», що включає в себе партійність, існує, говорить Ленін, принципіальна різниця. Якщо прихильник буржуазного об'єктивізму міркує лише про «необхідність» даного історичного процесу, то марксист констатує з точністю дану суспільно-економічну формацію і породжувані нею антагоністичні відносини. Якщо буржуазний об'єктивіст, доводячи необхідність даного ряду фактів, завжди ризикує збитися на точку зору апологета цих фактів, то прихильник діалектичного матеріалізму розкриває класові суперечності і цим самим визначає свою точку зору. Якщо, далі, буржуазний об'єктивіст говорить про абстрактні «непереборні історичні тенденції», то марксист прямо вказує на той клас, який «завідує» даним економічним порядком, створюючи певні форми протидії іншим класам. Отже, прихильник матеріалістичного розуміння історії послідовніший, ніж об'єктивіст. Глибоко і всебічно проводячи об'єктивну точку зору на історичний процес, він не обмежується вказівкою на необхідність цього процесу, а йде далі, показуючи, яка саме суспільно-економічна формація дає зміст цьому процесові, який саме клас визначає цю необхідність. Марксист не може задовольнитися простим констатуванням «непереборних історичних тенденцій», а вказує на існування певних класів, що визначають зміст даних порядків і виключають можливість знайти вихід з тих соціальних бід поза активною боротьбою самих творців матеріальних благ.

Таким чином, ідея партійності, чужа буржуазному об'єктивізму, тобто удаваній «безсторонності» в оцінці історичних подій, зобов'язує при всякій оцінці події прямо і відкрито ставати на точку зору певного суспільного класу¹.

2. Критика Ленінін суб'єктивної соціології народництва

Важливе місце в ленінських працях розглядуваного періоду відведено всебічній і глибокій критиці суб'єктивної соціології народників. Насамперед Ленін висміює, як цілком неспроможну, спробу прихильників суб'єктивного методу соціології розглядати «суспільство взагалі» або абстрактно розумувати на тему про те, що таке «історія»,

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 364.

«прогрес», «цивілізація» тощо. Він підкреслює, що всі домарксівські теорії історичного процесу на дев'ять десятих склалися з чисто апіорних, догматичних, абстрактних міркувань про те, що таке суспільство, що таке прогрес і т. д. Всі ці теорії абсолютно нежиттєві. Вони непридатні вже за своїми основними прийомами, за своєю суцільною і безпросвітною метафізичністю, бо починати з питань, що таке суспільство, що таке прогрес,— значить починати з кінця.

«Звідки візьмете ви,— говорить Ленін, звертаючись до народників,— поняття про суспільство і прогрес взагалі, коли ви не вивчили ще жодної суспільної формації зокрема, не зуміли навіть встановити це поняття, не зуміли навіть підійти до серйозного фактичного вивчення, до об'єктивного аналізу будь-яких суспільних відносин?»¹.

Показуючи наукову неспроможність, практичну безплідність і шкідливість суб'єктивного методу соціології, Ленін говорить, що вигадувати безплідні, апіорні, загальні теорії, не вмючи або не бажаючи взятись за вивчення конкретних фактів,— не новина в науці, не тільки в суспільній, а й у природознавстві. Наприклад, біологи, які стояли на метафізичних позиціях, міркували про те, що таке життя, роблячи при цьому безглузді припущення про існування якоїсь містичної «життєвої сили». Те саме слід сказати про метафізиків і психологів, які пускалися у довгі, нудні, цілком безплідні міркування на тему про «душу», «суть внутрішнього світу» людини і т. д. Всі ці довільні спекулятивні побудови є неспроможними вже за самим своїм підходом. Безглуздо, наприклад, міркувати про душу, не знаючи, що становить собою психічний процес в його справжній суті і конкретних проявах. Справжня наука про психічну діяльність людини починається там, де місце загальних теорій і філософських міркувань про те, що таке душа, займає глибоко систематичне вивчення конкретних фактів, які характеризують ті або інші психічні процеси.

Замість наукового вивчення і пояснення дійсних явищ метафізичні способи «дослідження» природи і історії породжують мертві, абстрактні схеми або протаскують односторонні, глибоко помилкові і практично шкідливі ідеї.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 121.

Так, метафізики-соціологи під поняття суспільства нерідко підсовували буржуазні і міщанські ідеї англійського торгаша, німецького бюргера або російського дрібнобуржуазного демократа. Цим, зауважує Ленін, і пояснюється та обставина, що такого роду філософсько-історичні теорії, виникнувши, лопалися, як мильні бульки, будучи в кращому разі симптомом суспільних ідей і відносин свого часу і не рухаючи ні на волос уперед *розуміння* людиною хоч би будь-яких 'одиничних, але зате справжніх суспільних відносин.

К. Маркс і Ф. Енгельс відкинули безплідні розумування про суспільство і прогрес взагалі і зайнялися конкретним науковим аналізом реальних відносин капіталістичного суспільства. Вони почали, отже, з аналізу фактів, а не з кінцевих висновків, з вивчення окремих історично зумовлених суспільних відносин, а не з загальних теорій про те, в чому полягають ці суспільні відносини безвідносно до їх структурних елементів. Тим самим вони зробили величезний крок уперед у вивченні історичного життя.

Послідовне застосування Марксом і Енгельсом діалектико-матеріалістичної методології до вивчення суспільного життя, зокрема капіталістичної формації, дало, за визначенням Леніна, такі блискучі результати, що матеріалістична гіпотеза про суспільство, висунута ще в їх ранніх працях, стала науково перевіреною теорією. Зрозуміло тому, що ця методологія, яка дала величезні результати при дослідженні буржуазного суспільства, має бути використана і при вивченні всіх інших суспільних формацій. Той факт, що ці останні не були досліджені з такою глибиною і ґрунтовністю, анітрохи не позбавляє сили і дієвості у відношенні до них матеріалістичного методу, так само, як еволюційна дарвінівська ідея, безумовно доведена стосовно значної кількості фактів, поширюється на всі види тварин і рослин. І як еволюційна теорія не претендує на те, щоб одразу ж пояснити всю історію утворення видів, а лише поставити прийоми цього пояснення на справді наукову основу, так і творці історичного матеріалізму ніколи не виступали з претензією відповісти на всі питання суспільного розвитку. Вони вказали лише єдино науковий, тобто діалектико-матеріалістичний, прийом пояснення історії.

В. І. Ленін переконливо показує безглуздість тверджень

Михайловського та інших ідеологів ліберальних народників, які силкувалися довести, що соціологічні теорії марксистів ґрунтуються нібито на формально-логічних тріадах Гегеля. «Ми маємо перед собою, — пише Ленін, — те шаблонне обвинувачення марксизму в гегелівській діалектиці, яке вже, здавалось, досить потріпане буржуазними критиками Маркса. Не будучи спроможні заперечити що-небудь по суті проти доктрини, ці панове чіплялись за спосіб висловлювання Маркса, нападали на походження теорії, думаючи тим підірвати її суть»¹.

Цілковита протилежність народницької суб'єктивної соціології матеріалістичному методу дослідження соціальних процесів виявляється вже у підході до оцінки так званого *суспільного ідеалу*. Для народника, відмічає Ленін, досить сконструювати факт, який породжує певний ідеал, навести потім певні вказівки на відповідність цього ідеалу «сучасній» (тобто метафізичній та ідеалістичній) науці і «сучасним моральним ідеям», що їх народник розуміє знов-таки у суб'єктивному значенні, — і далі звертатися до «суспільства» і «держави» з тим, щоб вони допомогли реалізувати цей «ідеал». Марксист також виходить з певного ідеалу, але критерій істинності його бачить не в абстрактній «науці» або «моральних ідеалах», а в самій дійсності, у практиці суспільних відносин, у класовій боротьбі. Тому самий ідеал оцінюється марксистом не як вимога будь-якого поняття, ідеї, «науки», а як вимога певного класу, яка породжується певними суспільними відносинами і реалізується на шляхах практичної боротьби. Зведені, таким чином, до фактів дійсності, суспільні ідеали є вже не невинними побажаннями, які не мають жодних шансів на втілення у життя, а твердими цільовими настановами, які мобілізують маси на практичну діяльність по перетворенню їх у дійсність.

Характерною рисою суб'єктивної соціології народників є *еклектичний* її характер, бажання з'єднати в одне ціле протилежні явища. Принцип, яким керувалися ідеологи народництва, дуже простий: брати «добре» звідусіль. Вірні своїй суб'єктивістській настанові, ліберальні народники — ці фальшиві друзі народу — пропонували як панацею від усіх бід взяти від середньовічних форм

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 140.

належність засобів виробництва робітнику, а від капіталізму запозичити рівність товаровиробників, освіту, культуру і т. д. В цьому найбільш наочно виявляється суб'єктивний метод у соціології, бо починати в соціології з утопії — належності землі робітнику — і намагатися здійснити бажане шляхом з'єднання того, що не можна з'єднати, — це означає чисто метафізично дивитися на суспільні відносини, як на простий механічний агрегат тих або інших установ, механічне з'єднання різнорідних явищ. Виринаючи одне з таких явищ — ілюзорну належність землі селянинові у феодальну епоху — і вважаючи, що це явище можна перенести в інші умови, подібно до того як цеглу можна перекласти з однієї будівлі в іншу, народницькі ідеологи нівечили фактичний матеріал, що підлягає вивченню: насправді належності землі землеробу, як чогось самостійно існуючого, не було в період середньовіччя. В дійсності ця удавана «належність» становила одну з ланок феодальних виробничих відносин, суть яких, зокрема, полягала в тому, що земля належала поміщикам, які наділяли нею селян, щоб потім їх експлуатувати. Земля давала селянину можливість виробляти додатковий продукт (ренту) на поміщика, вона служила підставою для виконання селянами повинностей на користь феодала.

Констатуючи факт витіснення старих феодальних форм праці капіталістичними, зокрема, ту обставину, що ці останні усувають належність землі селянинові, тобто знаходять своє вираження у відокремленні виробника від засобів виробництва, суб'єктивний соціолог вдається до доводу *ad hominem* (стосовно до людини) — він осуджує цей факт, як такий, що не відповідає «моральному ідеалу». Його логіка цілком абсурдна — він штучно вириває факт обезземелення селянина, не бажаючи зрозуміти цей факт, як складовий елемент іншої системи виробничих відносин, тобто капіталістичної системи, яка ґрунтується на товарному виробництві. Капіталізм неминуче породжує конкуренцію між товаровиробниками, зростання нерівності, розорення одних і збагачення за їх рахунок інших. Ліберальні народники бажали зберегти «зв'язок» селянина з землею, але без кріпосного права, яке фактично забезпечувало цей зв'язок і було знищено лише в ході розвитку товарного виробництва і його закономірного продовження — капіталізму. Вони

хотіли, щоб, ідучи на заробітки, селянин не втрачав зв'язку з землею, а, працюючи на ринок, — не породжував конкуренції, розорення і поневолення мас капіталом. Прагнення народників взяти «добре» з ранніх суспільних укладів неминуче приводило їх до реакційних утопій, які ігнорують реальне життя, до невміння зрозуміти і використати прогресивні сторони капіталізму, до пропаганди заходів, які увічнюють напівкріпосницькі порядки з усіма їх страхіттями.

Зафіксувавши одне явище — масове розорення трудящих, суб'єктивний соціолог в той же час забув про інше — про появу «глитаїв», розуваєвих і колупаєвих. Тим самим суб'єктивний соціолог не зрозумів процесу в цілому, виявився неспроможним зрозуміти дійсний стан речей у суспільстві і вказати реальні шляхи його зміни. Замість конкретного аналізу живої дійсності суб'єктивний соціолог вигадує утопію, яка становить еkleктичну окрошку. Зрозуміло, пише в зв'язку з цим Ленін, що «теорія, побудована на цьому, не могла не залишитись осторонь від дійсної суспільної еволюції з тієї простої причини, що жити ж і діяти доводилось нашим утопістам не в тих суспільних відносинах, які складені з узятих звідти та звідти елементів, а в тих, які визначають відносини селянина до куркуля (хазяйновитого мужика), кустаря до скупника, робітника до фабриканта і яких вони зовсім не зрозуміли. Їхні спроби й зусилля переробити ці відносини, яких вони не зрозуміли, за своїм ідеалом не могли не зазнати невдачі»¹.

До чого на практиці могла привести народницька програма, як конкретний прояв суб'єктивно-ідеалістичної соціології, показують писання і практичні поради Н. Левитського. У статті «З приводу однієї газетної замітки» Ленін висміяв маніловське прожектерство цього народницького публіциста, його прагнення точно вказати заходи, з допомогою яких можна розв'язати пекучі питання соціального життя свого часу. Заходи ці — організація селянських кас спрощеного типу, взаємне страхування життя всього селянського населення, створення товариства для сприяння землеробським та іншим артілям, видання спеціального органу, присвяченого вивченню кооперативної справи в Росії і в інших країнах — є

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 166.

прикладом нехтування реальних умов російської дійсності і дійсної економічної еволюції країни, небажання розбирати реальні інтереси окремих класів російського суспільства в їх взаємовідношенні, звички згори судити й рядити про «потреби» і «долю» вітчизни¹.

Одним з основних недоліків усієї домарксистської, в тому числі і народницької, соціології є нерозуміння або ігнорування вирішальної ролі народних мас в історії, зображення суспільного розвитку як результату «вільної» діяльності окремих видатних осіб, «героїв». Ленін, слідом за Плехановим, показав усю беззмістовність твердження народників про те, ніби історію творять окремі особи. Він висміяв Михайловського, за яким «жива особа» керує подіями крізь стрій перешкод, що їх створюють стихійні сили природи й історичні умови.

Говорячи про особу з її «помислами і почуттями», народницькі соціологи не обтяжують себе тим, щоб подумати, чим же визначаються самі «помисли і почуття». Цілком зрозуміло, що випадковістю це не можна пояснити. Очевидно, що вони з необхідністю впливають з того середовища, яке служить вихідним матеріалом, об'єктом духовного життя особи і яке відбивається в її помислах і почуттях з позитивного чи негативного боку. Запитується, далі, з яких ознак можна судити про реальні «помисли і почуття» реальних осіб? Зрозуміло, зазначає Ленін, що такою ознакою може бути лише одна: дії цих осіб,— а через те, що мова йде тільки про суспільні «помисли і почуття», то слід додати ще: *суспільні дії* осіб, тобто *соціальні факти*². Інакше кажучи, представник наукової, марксистської соціології, вивчаючи певні суспільні відносини, тим самим вивчає і дії реальних осіб, тоді як суб'єктивний соціолог починає з утопії, бо з самого початку ізолює «живих осіб» з їх «помислами і почуттями» від конкретної суспільної обстановки. Але через те, що уявлення самого суб'єктивного соціолога про раціональні «помисли і почуття», всупереч бажанням їх носіїв, були відображенням (хай і невірним) даного соціального середовища, тобто конкретних умов соціально-економічного розвитку Росії кінця XIX століття, останні висновки з його суджень, які здавалися

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 284.

² Див. В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 368.

йому чистим продуктом «сучасної науки і сучасних моральних ідей», насправді були виявом точки зору й інтересів міщанства.

Викриваючи реакційний зміст народницького вчення про роль особи в історії, Ленін спеціально спиняється на повній протилежності підходу до оцінки дрібного виробника у народників, які користувалися суб'єктивним методом, і марксистів, які обґрунтовували свої висновки на діалектико-матеріалістичній методології. Описуючи тяжке становище кустаря, показуючи мізерну кількість виробленого ним продукту, жахливу експлуатацію його з боку скупників, народницькі соціологи характеризували все це як «погану сторону» буржуазного ладу. Проте становище кустаря має і свою «добру сторону», казали вони. Це — його уявна «самостійність». Отже, міркували народники, погану сторону треба відтяти, а добру залишити. Щоб домогтися цього, треба створювати артілі кустарів.

На противагу такому суб'єктивістському розумінню фактів дійсності марксистський соціолог, не обмежуючись цілком зрозумілою позицією морального засудження «поганих сторін» капіталізму, досліджує питання про те, що являє собою за своєю суспільною організацією кустарне виробництво, як і чому саме так, а не інакше створюються відносини між кустарями і кустарів з торговим та промисловим капіталом. В результаті точного копіткого наукового аналізу виявляється, що кустарний промисел — це виробництво відокремлених товаровиробників, зв'язаних між собою ринком. Даний товар, як результат праці окремого виробника, може дійти до споживача, забезпечивши тим самим одержання виробником іншого потрібного йому товару, тільки набравши форми грошей, тобто шляхом попереднього суспільного обліку в кількісному і якісному відношенні. А облік цей здійснюється шляхом риночних коливань незалежно від волі й бажання товаровиробників. Саме ці ринкові коливання, невідомі виробнику і незалежні від нього, і породжують нерівність між виробниками, розорюючи одних і даючи іншим продукти суспільної праці (гроші). З цього стає зрозумілою вся сила тих, хто має гроші, — в даному випадку скупника. Сила ця полягає в тому, що з маси кустарів, які животіють у злиднях, лише він один має гроші — продукт нагромадженої людської праці,

перетворюваної в капітал, у засіб дальшого присвоєння додаткового продукту кустарів.

При такому стані речей цілком неминучими є експропріація дрібних товаровиробників, їх розорення, експлуатація і тому подібні «принади», зв'язані з первісним капіталістичним нагромадженням. Неминучим, отже, є протилежність інтересів багатих і бідних, їх боротьба. Щождо Росії кінця ХІХ століття, то в міру збільшення в країні ринку і розширення виробництва торговий капітал почав перетворюватися в промисловий. Велика промисловість, розоряючи дрібне виробництво, приводила до усупільнення праці і цілковитого підкорення кустарних промислів. Колишній виробник ставав перед ділемою — або вмерти з голоду, або одержати засоби до життя через продаж своєї робочої сили капіталісту.

Говорячи про панування *необхідності* в історичному розвитку, марксистський соціолог починає не з «почуттів» людини або його «помислів» про суспільні порядки, а із з'ясування кардинального питання — як люди з їх почуттями і помислами робили раніше і продовжують робити тепер свою історію. Отже, об'єктивним критерієм оцінки «живих осіб» є їх практична діяльність, створення ними певних суспільних відносин.

Досліджуючи справжні суспільні відносини в їх розвитку, марксист тим самим досліджує *результати* діяльності людей, тобто справжню історію «живих осіб». А суб'єктивний соціолог, виголосивши тезу про те, що він за вихідне бере «живих осіб», насправді бере не живу особу з її «помислами і почуттями», що визначається умовами її життєвого стану, а якусь ляльку, голова якої начинена «помислами і почуттями» самого суб'єктивного соціолога.

В. І. Ленін говорить, що ліберальні народники не бачать, чим начиняють голову цієї ляльки і які засоби пропонують, бо рекомендувати трудящим артіль як «шлях, що його вказують сучасна наука і сучасні моральні ідеї», — це означає не брати до уваги однієї «дрібної» обставини, а саме — всієї організації суспільного господарства Росії. Не розуміючи того, що ця організація є капіталістичною, народники «не помітили, що *на цьому ґрунті* всі можливі артілі лишаться малесенькими паліативами, які анітрохи не усувають ні концентрації засобів виробництва, і грошей в тому числі, в ру-

ках меншості... ні цілковитої знедоленості величезної маси населення,— паліативами, які в кращому разі піднімуть тільки купку окремих кустарів в лави дрібної буржуазії»¹.

Таким чином, тільки застосування до аналізу суспільних явищ єдино наукових принципів матеріалістичного розуміння історії (об'єктивність, всебічність аналізу, воєннична партійність) дає можливість розкрити справжні відносини між людьми в суспільстві, об'єктивну закономірність, яка керує цими відносинами, зрозуміти необхідну перспективу їх розвитку і тим самим визначити реальні шляхи боротьби проти соціального зла, за справжній, а не уявний суспільний прогрес.

Не еклектичне поєднання несумісних, вирваних з конкретного історичного зв'язку «добрих сторін», а діалектичне розв'язання об'єктивних суперечностей між «добрим» і «поганим» в кожній конкретній історичній формі життя вирішує долю історичного розвитку, підносить суспільство на новий, більш прогресивний шабель. Не прекраснодушні побажання окремих осіб, а революційна діяльність мас, зумовлена об'єктивною необхідністю, реалізує суспільні ідеали.

3. Розвиток і конкретизація найважливіших категорій історичного матеріалізму

У творах В. І. Леніна 90-х років, спрямованих проти народництва, знайшли свою дальшу конкретизацію і розвиток такі важливі категорії історичного матеріалізму, як «суспільна формація», «продуктивні сили», «виробничі відносини», «базис і надбудова», «клас», «нація», «революція», «державна», «суспільне буття і суспільна свідомість», «свобода і необхідність» та ін. В цих категоріях знаходять своє вираження успіхи у пізнанні людиною суспільного життя і закономірностей його розвитку.

Щоб зрозуміти в усій глибині і всебічності значення ленінської спадщини періоду боротьби з ліберальним народництвом, необхідно спинитись хоч би стисло на аналізі цих категорій, зробленому Леніним.

Одним з найважливіших завоювань марксистської науки, є, як уже зазначалося, вчення про суспільно-еко-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 372.

номічні формації, про їх виникнення, розвиток і зміну, як природно-історичний процес. На противагу домарксівській соціології, яка говорила про суспільство взагалі, про «цілі» і «суть» суспільства взагалі, про «бажаність» або «небажаність» певних суспільних порядків, про «дефекти» історії, які нібито були результатом того, що люди не вміли зрозуміти потреб «людської природи», Маркс і Енгельс показали, що життя суспільства — це передусім матеріальна, виробнича діяльність. Аналіз матеріальних, виробничих відносин дав можливість підмити «повторюваність і правильність та узагальнити порядки різних країн в одно основне поняття *суспільної формації*»¹.

Поняття суспільно-економічної формації своїм вихідним пунктом має спосіб виробництва матеріальних благ, який з необхідністю породжує різні політико-юридичні установи, сімейні відносини, певні форми суспільної свідомості. Все це разом узяте і становить суспільно-економічну формацію, тобто суспільство на певному ступені його розвитку, особливий соціальний «організм», який підкоряється внутрішньо властивим йому законам зародження, функціонування і перетворення в інший, вищий організм.

Тільки зведення усіх суспільних відносин до виробничих, а цих останніх у кінцевому підсумку до рівня продуктивних сил дало міцну підвалину для розуміння розвитку суспільної формації як природно-історичного процесу. До Маркса суб'єктивні соціологи, спиняючись на суспільних ідеях і цілях людини, ставили історичний процес у повну залежність від свідомості людей. Не вміючи зайнятися дослідженням найпростіших і найважливіших за своїм значенням відносин — виробничих, соціологи бралися безпосередньо за вивчення політико-юридичних форм, натрапляли на факт виникнення їх з тих або інших ідей людства і спинялися на цьому; виходило так, нібито суспільні відносини будуються людьми свідомо, відповідно до їх волі і бажання. Проте цей висновок, який знайшов свій закінчений вияв в ідеї про «суспільний договір» (Гоббс, Руссо та ін.), суперечить фактам історії. «Ніколи цього не було та й тепер цього нема,— пише Ленін,— щоб члени суспільства уявляли

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 118.

собі сукупність тих суспільних відносин, при яких вони живуть, як щось певне, цілісне, пройняте таким-то началом; навпаки, маса пристосовується несвідомо до цих відносин і до такої м.ри не має уявлення про них, як про особливі історичні суспільні відносини, що, напр., пояснення відносин обміну, при яких люди жили багато століть, було дане лише аж останнім часом. Матеріалізм усунув цю суперечність, проясвивши аналіз глибше, на походження самих цих суспільних ідей людини...»¹.

Висновок історичного матеріалізму про залежність розвитку ідей від розвитку речей — єдино сумісний з наукою. Отже, основу наукового розуміння історії треба шукати не в ідеологічних (правсвих, релігійних, моральних та ін.), а в матеріальних суспільних відносинах. Перші з цих відносин є надбудовою над останніми, які складаються поза волею і свідомістю людей, як результат їх діяльності, спрямованої на підтримку життя людини. Базис суспільства в кінцевому підсумку пояснює не тільки деологічні явища а й такі, як наприклад інститут сільщини сім'я т.що.

На основі узагальнення величезної кількості фактичних даних Марк докладно проаналізував закон зміності виникнення і розвитку капіталістичної формації. Він показав, як система товарного господарства в силу внутрішньої логіки свого розвитку неминує перетворюватися в капіталістичну, яка на певній стадії розвитку породжує конфлікт між продуктивними силами і основами капіталістичної організації праці, так само як і його зовнішній прояв — класовий антагонізм між буржуазією і пролетаріатом. Якщо продуктивні сили капіталістичного суспільства, як зміст виробництва, мають своєю тенденцією постійний розвиток, то виробничі відносини, суть яких полягає в тому, що продукт суспільної праці, організованої товарним господарством, дістається в руки приватних осіб і в їх руках служить знаряддям гноблення і поневолення трудящих, засобом особистого збагачення за рахунок експлуатації маси, навпаки, зупиняються в своєму розвитку, що неминує породжувати зазначений конфлікт.

Категорії: «суспільна формація», «продуктивні сили», «виробничі відносини» передбачають інші, зв'язані з ними

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 117.

і взаємозв'язані категорії, а саме: «суспільний поділ праці», «власність», «спадщина» і т. д. Інститут спадщини, наприклад, з'являється з виникненням приватної власності, а ця остання — з появою обміну, спеціалізації суспільної праці і відчужуванням продуктів на ринку.

«Поки, напр., усі члени первісної індійської общини,— пише Ленін,— виробляли спільно всі потрібні їм продукти,— неможлива була й приватна власність. Коли ж в общину проник поділ праці і члени її почали кожний поодиноці займатись виробництвом одного якогонебудь продукту і продавати його на ринку, тоді вразом цієї матеріальної відособленості товаровиробників став інститут приватної власності. І приватна власність, і спадщина — категорії таких суспільних порядків, коли склались уже відособлені, дрібні сім'ї (моногамні) і почав розвиватись обмін»¹.

Торкаючись в загальнотеоретичному плані характеристики товарного господарства, Ленін говорить, що його основою є суспільний поділ праці. Розвиток народного господарства зв'язаний, зокрема, з відокремленням обробної промисловості від добувної, з дальшим поділом кожної з них на дрібніші види і підвиди. Це приводить в свою чергу до значного збільшення числа окремих галузей промисловості з тенденцією перетворити в особливу галузь виробництва не тільки кожний окремий продукт, але навіть окремі частини продуктів, більше того,— перетворити в особливу галузь промисловості окремі операції по підготовці даного продукту до споживання.

Відокремлення обробної промисловості від добувної, ремесла від землеробства перетворює і землеробство в галузь господарства, що виробляє товари. Процес спеціалізації, який поділяє різні види обробки продуктів і створює дедалі більшу кількість галузей промисловості, знаходить свій вияв і в землеробстві, оскільки створюються спеціалізовані райони землеробства, як і різні системи землеробського господарства, виникає обмін не лише між промисловістю і сільським господарством, а й між різними галузями сільського господарства. Сама ця спеціалізація в умовах абсолютної форми товарного ви-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 131.

робництва (капіталізму) проявляється в міжнародному поділі праці і має місце всюди, де існує розвинена форма товарно-грошових відносин.

З усього цього випливає, що суспільний поділ праці є основою всієї еволюції не тільки простого товарного господарства, а й господарства капіталістичного. Наявність суспільного поділу праці і безпосередньо пов'язаної з ним приватної власності дає ключ до пояснення різних соціальних явищ, в тому числі моногамної сім'ї, інституту приватної власності тощо.

Спираючись на марксистську теорію класів і класової боротьби, насамперед на «Капітал» Маркса, Ленін на величезному фактичному матеріалі дав глибокий аналіз класової структури російського суспільства кінця XIX століття, показавши, що за своєю суттю воно є суспільство буржуазне з наявністю серйозних пережитків кріпосництва. Основними класами були буржуазія і пролетаріат, а дворянство і селянство, які становили класи-стани феодального суспільства, переживали період свого розкладу. Дворянство під впливом капіталістичного розвитку Росії поступово обуржуазювалося, а селянство, перебуваючи на стадії інтенсивного розкладу, в одній своїй, кількісно незначній, частині переходило в ряди буржуазії, а у переважній більшості зовсім розоралося і ставало до лав пролетаріату.

Існування великої приватної власності і пов'язана з нею експлуатація трудящих неминуче породжують антагонізм класів і класову боротьбу. Завдання наукової теорії полягає в тому, щоб правильно зрозуміти класову боротьбу, як продукт певної системи виробничих відносин, зрозуміти необхідність, зміст, хід і умови цієї боротьби. А це можна зробити на основі докладного вивчення конкретних її сторін, шляхом вивчення її еволюції, закономірного переходу з однієї форми в іншу, шляхом виділення в кожний даний момент визначального положення, не випускаючи при цьому з уваги загального характеру боротьби, її головної мети — повного і остаточного знищення всілякої експлуатації і гноблення однієї людини іншою.

Боротьба імущих з неімущими відбувалася в Росії повсюдно, вона була за своєю суттю класовою боротьбою між буржуазією і пролетаріатом — класами, які виникли на ґрунті товарного господарства.

У творах 90-х років, спрямованих проти народництва, Ленін показав, що об'єктивна логіка класової боротьби між різними соціальними силами російського суспільства неминуче повинна була завершитися *соціальною революцією*, як її найвищим вираженням. На підготовку цієї революції, яка мала своєю найближчою метою знищення залишків кріпосництва, насамперед, великого поміщицького землеробства і абсолютизму, і були спрямовані зусилля революційної соціал-демократії Росії.

Одним з найважливіших питань, на якому спинився Ленін в своїх працях, спрямованих проти народництва, є питання про *нації*, історичні умови їх виникнення і соціальну суть.

Критикуючи Михайловського, який твердив, ніби національні зв'язки — це продовження і узагальнення зв'язків родових, Ленін відмічає, що, не кажучи вже про буржуазний час, — навіть у середні віки, наприклад в епоху московського царства, родових зв'язків уже не існувало — їх місце зайняли суто територіальні союзи. Про національні зв'язки у власному розумінні слова, тобто про виникнення великоруської нації, можна говорити, лише маючи на увазі новий період російської історії, приблизно з XVII століття, коли відбулося фактичне злиття всіх областей, земель і князівств в одне ціле, викликане не родовими зв'язками і навіть не їх продовженням і узагальненням, а обміном між областями, що безперервно посилювався, товарним обігом, який поступово зростав, з'єднанням невеликих місцевих ринків в один всеросійський ринок. За своєю суттю ці зв'язки були чисто буржуазними, бо на чолі процесу утворення єдиного ринку стояли капіталісти — купці¹.

Вище вже відзначалося, що в період боротьби проти народництва (90-і роки) Ленін основну увагу приділяв критиці суб'єктивної соціології, обґрунтуванню і конкретизації головного положення наукової соціології — про визначальну роль суспільного буття у відношенні до суспільної свідомості. Проте вже і в цей період Ленін звертає велику увагу і на другу сторону справи — показ справжньої, позитивної або негативної, ролі суспільної свідомості, з'ясуванню значення передової соціалістичної свідомості, ролі передових традицій у формуванні

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 132.

революційної пролетарської самосвідомості та інші важливі питання, які мали не тільки теоретичне, а й практичне значення.

Велику увагу Ленін приділив марксистському розв'язанню проблеми *свободи* і історичної *необхідності*. Він показав, що матеріалістичний детермінізм не тільки становить пряму протилежність фаталізмові, а й більше того,— тільки він дає ґрунт для розумних дій. А народницьке розуміння свободи волі, як «факту нашої свідомості», нічого не могло дати, крім утопій або пустого моралізування, що ігнорувало боротьбу класів,— основний зміст будь-якого антагоністичного суспільства. Заявляючи про нібито неминучий конфлікт між детермінізмом і мораллю, між історичною необхідністю і значенням особи, народницькі соціологи тим самим показували, що вони зовсім нічого не розуміли в справжній проблемі «свобода — необхідність». Ідея детермінізму, зазначав Ленін, встановлюючи необхідність людських вчинків, анітрохи не ігнорує ні розуму, ні совісті людини, ні оцінки його вчинків. «Зовсім навпаки, тільки при детерміністичному погляді й можлива послідовна і правильна оцінка, а не звалювання чого завгодно на свобідну волю»¹. Те саме слід сказати і про проблему ролі особи в історії. Ідея історичної необхідності анітрохи не принижує її ролі, бо історичний матеріалізм виходить з того безумовного положення, що вся історія створюється саме з дій окремих осіб. Справді важливе питання, яке виникає при оцінці суспільної діяльності особи, полягає, як говорить Ленін, у визначенні того, за яких умов цій діяльності забезпечено успіх, у чому полягає гарантія того, що ця діяльність не залишиться поодиноким фактом, який тоне у морі протилежних актів, яким чином діяльність, спрямована на здійснення соціалістичного ідеалу, повинна втягнути маси у боротьбу, щоб принести плоди? Розв'язання цих питань прямо і безпосередньо залежить від правильного розуміння співвідношення класових сил у країні, розуміння боротьби цих сил, тенденції її розвитку та історичної закономірності. Марксисты, прихильники матеріалістичного розуміння історії, всі свої зусилля спрямовують на розв'язання таких питань, які прямо стосуються визволення трудящих, а не

¹ В. І. Ленін, Творч., т. 1, стор. 136.

займаються пустою балаканиною про те, які відносини існують між «героем» і «юрбою».

Висвітлюючи питання про роль передових суспільних ідей, Ленін у своїх працях багато уваги приділив розгляду значення кращих ідейних *традицій* для формування ідеології революційного пролетаріату. Він дав високу оцінку «спадщині» революціонерів-демократів Росії 60-х років, які виражали потреби найбільш прогресивного історичного розвитку Росії, вказав, що нічого народницького в цій спадщині немає. У статті «Від якої спадщини ми відмовляємось?» Ленін через цензурні міркування не міг характеризувати спадщину 60-х років в усій її революційній значущості. Це він зробив в інших творах. Спадщина революціонерів-демократів не вичерпується поняттям «просвітительство» з трьома властивими йому рисами — ненавистю до кріпосного права, бажанням всестороннього розвитку Росії і відстоюванням інтересів народних мас. Вона була спрямована на революційну *зміну* всього соціально-політичного ладу країни. Про Чернишевського, наприклад, Ленін писав, що це — революційний демократ, який проводив ідею селянської революції, ідею боротьби мас за повалення всіх старих властей¹.

Неправомірність претензій народників на революційно-демократичну спадщину впадає в око вже при побіжному порівнянні революційного демократизму і народництва. Якщо перший був ідеологією народної революції, покликаної покінчити з самодержавно-кріпосницьким ладом і прокласти шлях найбільш прогресивним формам соціально-економічного і політичного життя, то народництво (в його ліберальній різновидності), ґрунтуючись на ідеї «самобутності» російського економічного ладу, прагнуло увічнити відсталі форми суспільного життя і тим самим тягло хід історичного розвитку Росії назад. Якщо революційний демократизм засобом розв'язання соціальних суперечностей вважав революцію народних мас, то народники або зовсім відмовлялися від революції, вбачаючи порятунок у реформах, що їх проводив царський уряд, або обмежувалися терористичними актами проти окремих представників самодержавної влади (народовольці, есери).

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 92.

Ось чому не народники, а марксисти стали законними спадкоємцями революційної демократії. Як революційні демократи (Чернишевський) не могли «не виставляти прав народу в усій їх повноті», так і російські соціал-демократи ставили своїм найближчим завданням забезпечити права народу в усьому їх обсязі, бо завдання, за розв'язання яких боролися революційні демократи, все ще залишалися на порядку денному суспільного розвитку країни. Ленін відмічав, що одним з завдань російської соціал-демократії було повалення царизму, тобто розв'язання того завдання, яке стояло і перед революційними демократами 50—60-х років. Ця обставина знайшла своє вираження і в програмі російської соціал-демократичної партії, прийнятій на другому з'їзді РСДРП у 1903 році. Той факт, що завдання демократичного розвитку Росії в період переходу її на шлях капіталізму (60-і роки) залишалися нерозв'язаними, Ленін вважав «дуже цікавим» у науково-історичному відношенні, бо цей факт розкривав зв'язок, залежність, спорідненість суспільно-історичних напрямів, прагнень, тенденцій 1861 і 1905 років¹.

Цей послідовний зв'язок між революційними демократами і соціал-демократією безперечний ще й тому, що селянство, яке в 50—60-х роках виступало як основна революційна сила, внаслідок нерозвиненості пролетаріату і компромісу лібералів з кріпосниками, в кінці ХІХ і на початку ХХ століть ще не втратило своєї революційної енергії. Його революційність у пореформений період впливала з усіх умов старого ладу. Відмінність — і досить істотна — між двома епохами полягала в тому, що роль керівника революційної боротьби в нову епоху взяв на себе пролетаріат — найбільш революційний суспільний клас, а селянство виступило як його союзник.

Робітничий клас Росії, що стояв на чолі всіх демократичних елементів країни, був єдиною силою, яка виявилась спроможною реалізувати кращі мрії передових представників суспільства домарксистського періоду, зокрема російських революційних демократів про справедливе соціалістичне суспільство. Про це свідчить весь історичний шлях, пройдений робітничим класом і трудящим селянством нашої країни, — шлях боротьби проти сил старого ладу, за здійснення тих ідеалів, якими запалювались революціонери-демократи. Великий ідеал

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 96.

революційних демократів — побудова соціалізму — знайшов своє реальне втілення у спільній боротьбі пролетаріату і селянства за знищення всіх залишків кріпосництва, у поваленні пролетаріатом разом з найбільш широким селянством буржуазно-поміщицької влади під час пролетарської революції і в побудові соціалістичного суспільства.

Виходячи з глибокого і точного аналізу об'єктивних закономірностей суспільного розвитку, революційні марксистки в той же час надають величезного значення передовій соціалістичній свідомості. Чужі формалізму, вони спрямовують, говорить Ленін, свою енергію на з'єднання наукового соціалізму з робітничим рухом, тобто на розвиток класової самосвідомості робітників, їх організованості і згуртованості. Революційна соціал-демократія пробуджує думку робітничого класу, перетворює приховане і невиразне невдоволення у свідомий протест, а роз'єднаний, дрібний, несвідомий стихійний бунт — в організовану класову боротьбу за визволення всіх трудящих.

Теоретична робота соціалістичної інтелігенції Росії, говорив Ленін, — і це чудово свідчить про те величезне значення, якого він надавав ролі соціалістичної свідомості вже в цей період, — повинна спрямовуватися на конкретне з'ясування всіх форм економічного антагонізму в країні, на вивчення зв'язку і послідовного розвитку цих форм. Антагонізм має бути виявлений всюди, де він прикритий різного роду фактами політичної історії, особливостями правових порядків, передсудами в галузі ідеології і т. д. Теоретичні дослідження повинні дати цільну картину соціальної дійсності, як певної системи суспільних відносин з їх основою — виробничими відносинами, показати неминучість експлуатації і масового розорення трудящих при цій системі, вказати правильний вихід з такого становища¹.

Революційна теорія, вироблена марксистами, повинна дати відповідь на практичні потреби визвольного руху. Чим більшого успіху досягнуто в розробці цієї теорії, тим швидше зростатиме соціалістичний рух. І хоч на шляху розробки цієї теорії стояли серйозні труднощі, ро-

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 265.

сійські марксистки покликані подолати їх. Запоруку успіху Ленін вбачав у поширенні матеріалізму, «єдино наукового методу, який вимагає, щоб усяка програма була точним формулюванням дійсного процесу»¹. Оскільки завдання російських революційних марксистів зводилося до того, щоб бути ідейними керівниками пролетаріату в його боротьбі проти ворогів, які стояли на шляху прогресивного розвитку країни, то теоретична і практична робота революційної соціал-демократії повинна злитися воедино.

Формулюючи найближчі політичні завдання російських соціал-демократів, Ленін у праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» писав, що ці завдання полягають у тому, щоб сприяти розвитку і організації робітничого руху в Росії, перетворенню його із стану роз'єднаних спроб протесту, бунтів і страйків в організовану боротьбу всього робітничого класу, спрямовану проти буржуазно-поміщицького ладу, на експропріацію експропріаторів, тобто на знищення суспільних порядків, які базуються на гнобленні трудящих. А основою цієї діяльності було глибоке переконання революційних марксистів Росії в тому, що робітничий клас — єдиний і природний представник усіх трудящих і експлуатованих — є їх керівником. Ідея *гегемонії пролетаріату* в союзі робітничого класу і селянства, таким чином, була сформульована Леніним вже у 1894 р., у першій великій праці, спрямованій проти народництва.

Всебічно і глибоко ця ідея, як і інша найважливіша ідея — про роль соціалістичної свідомості, суб'єктивного фактора в класовій боротьбі пролетаріату, — розроблена Леніним в його творах, спрямованих проти «економізму» — першого російського різновиду міжнародного опортунізму.

Таким чином, розвиток Леніним основних принципів матеріалістичного розуміння історії відіграв величезну роль у боротьбі за озброєння пролетаріату справді науковою теорією, що виражає його найглибші інтереси і прагнення.

Загальнометодологічні принципи ленінської критики суб'єктивної соціології зберігають свою актуальність і нині, вони є зброєю боротьби проти буржуазних, у тому

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 265.

числі і ревізіоністських, суб'єктивних спекуляцій у галузі соціології, засобом викриття спроб одурманювати свідомість трудящих мас реакційною проповіддю захисту капіталістичного рабства.

У світлі ленінської критики антинаукових прийомів суб'єктивної соціології народників стає очевидною цілкомита неспроможність і реакційність сучасного волюнтаризму в усіх його формах, який твердить про те, нібито історичні події здійснюються виключно з волі окремих осіб, що не існує будь-яких об'єктивних законів суспільного розвитку і що хід та напрям розвитку суспільства цілком залежать від діяльності окремих осіб та їх «могутності».

З цих волюнтаристських поглядів на хід суспільного розвитку вороги марксизму роблять реакційні політичні висновки, спрямовані на доведення необхідності збереження існуючих капіталістичних порядків, непотрібності революційної, визвольної боротьби. Всі писання волюнтаристів, їх спекуляція на понятті «особистість» служать засобом апологетики капіталізму і лежать в основі ідеологічного виправдання реакції.

РОЗДІЛ III

РОЗВИТОК МАРКСИСТСЬКОЇ ТЕОРІЇ КЛАСОВОЇ БОРОТЬБИ І РЕВОЛЮЦІЇ

1. Ленін про класову боротьбу як боротьбу політичну, про співвідношення реформи і революції

К. Маркс і Ф. Енгельс на основі матеріалістичного розуміння історії вперше створили наукову теорію класів і класової боротьби. Встановивши зв'язок між поділом суспільства на класи і способом виробництва матеріальних благ, вони довели, що існування класів зв'язане лише з певними історичними формами розвитку виробництва, що класова боротьба є необхідним наслідком і законом розвитку антагоністичних формацій, що в умовах капіталізму вона неминуче повинна привести до встановлення диктатури пролетаріату і, нарешті, що сама диктатура пролетаріату становить лише перехід до знищення класів взагалі, до встановлення суспільства без класів.

Розкривши загальні закономірності історії, основоположники марксизму дали глибокий аналіз класової боротьби в умовах капіталістичного суспільства. Вони показали, що антагонізм між буржуазією і пролетаріатом породжується характером самого капіталістичного способу виробництва і є конкретною формою виявлення основної суперечності капіталізму — між суспільним характером виробництва і приватною формою привласнення.

На основі глибокого аналізу капіталістичного способу виробництва Маркс і Енгельс розкрили суть капіталістичної експлуатації і показали, що в процесі розвитку капіталізму відбувається постійне зубожіння пролетаріату як відносно, так і абсолютне, що зростання багатства на одному полюсі і злиднів на іншому є неминучим наслідком капіталістичного способу виробництва,

що «розкол суспільства на маленький непомірно багатий клас і на величезний позбавлений власності клас найманих робітників веде до того, що це суспільство задихається в своєму власному багатстві, тимчасом як величезна більшість його членів ледве-ледве убезпечена або й зовсім не убезпечена від найжахливіших злиднів. Цей стан суспільства з кожним днем стає все більш безглуздим і все більш непотрібним. Він повинен бути усунутий, він може бути усунутий»¹.

Таким чином, в міру розвитку капіталізму його суперечності загострюються, що приводить до загострення класової боротьби, до необхідності революційного знищення капіталістичного ладу.

Науково визначивши становище і роль кожного з класів капіталістичного суспільства, основоположники марксизму обґрунтували велику історичну роль пролетаріату, як єдиного до кінця революційного класу, спроможного знищити суспільний лад, побудований на експлуатації, і створити суспільство без класів.

Через усе вчення марксизму про класову боротьбу червоною ниткою проходить ідея завоювання пролетаріатом політичної влади, ідея диктатури пролетаріату, яку Маркс і Енгельс розглядали як знаряддя знищення капіталізму і побудови комуністичного суспільства. Вчення про диктатуру пролетаріату є головним у марксизмі.

Ідея диктатури пролетаріату, в загальних рисах сформульована вже в «Маніфесті Комуністичної партії», дістала свій дальший розвиток у наступних творах основоположників марксизму. Вона дала наукову основу для політики і тактики партії пролетаріату, стала політичним фундаментом наукового соціалізму.

К. Маркс і Ф. Енгельс на основі сформульованих ними загальних наукових положень визначили завдання пролетаріату, що бореться. Майстерно застосовуючи матеріалістичну діалектику до аналізу конкретних історичних умов, вони висували ті завдання, які були вирішальними для того чи іншого національного загону пролетаріату. Найцінніші висловлювання Маркса і Енгельса, зокрема з питань англійського, американського і російського робітничого руху, показують, як вожді міжнарод-

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані твори, т. I, Держполітвидав УРСР, 1955, стор. 49.

ного пролетаріату глибоко враховували всю сукупність історичних умов для визначення конкретних завдань робітничого руху.

Розвиваючи і вдосконалюючи свою теорію, Маркс і Енгельс постійно підкреслювали ту думку, що визволення робітничого класу може бути справою тільки самого робітничого класу, що це визволення буде результатом революційного знищення існуючого ладу і встановлення держави диктатури пролетаріату. Вони підкреслювали, що для переходу від капіталізму до соціалізму необхідний «політичний перехідний період, і держава цього періоду не може бути нічим іншим, крім як *революційною диктатурою пролетаріату*»¹.

З самого початку своєї революційної діяльності Маркс і Енгельс вели нещадну боротьбу проти найрізноманітніших форм опортунізму,— як відвертого, так і того, що прикривався «лівими» фразами,— відстоювали чистоту своєї теорії. Вони вказали робітничому класу всього світу мету і засоби революційного перетворення капіталістичного суспільства в комуністичне.

Велике вчення марксизму, яке обґрунтувало неминучість загибелі капіталізму, викликало лють у буржуазії та її ідеологів. Всі сили старого світу були кинуті на боротьбу проти революційного вчення пролетаріату; його «спростовували», перекручували; з нього вихолощували революційний зміст. Марксистській теорії класової боротьби ідеологи буржуазії намагалися протиставити всілякі «теорії» — «примирення класів», «гармонії класових інтересів», «згладжування суперечностей» і т. д. І все це для того, щоб отруїти свідомість пролетаріату, відвернути його від революційної боротьби. Марксистське вчення, писав Ленін у статті «Марксизм і ревiзiонiзм», «повинно було з бою брати кожний свій крок на життєвому шляху»².

Виступаючи проти перекручень революційної теорії, Ленін насамперед обґрунтовує й розвиває далі марксистське положення про політичний характер класової боротьби.

Заслуга Маркса і Енгельса, зазначав Ленін, полягала в тому, що на основі глибокого аналізу класової

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані твори, т. II, стор. 22.

² В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 17.

структури буржуазного суспільства вони показали, як і чому всяка класова боротьба є боротьба політична. «Економісти» ж, перекручуючи марксистську теорію, вигадали особливий «закон» робітничого руху, згідно з яким форма класової боротьби визначається «лінією найменшого опору». На Заході, твердили вони, такою «лінією», і то лише на певному етапі, була політична боротьба, а в Росії такою повинна стати боротьба економічна. Іншими словами, за цією «теорією» політичний характер класової боротьби не випливає із взаємовідносин класів буржуазного суспільства, як учить марксизм; політична боротьба ніби не є неминучою для знищення капіталізму, а становить лише наслідок випадкового збігу обставин, при яких вона може стати лише найбільш прийнятною і можливою формою.

Цей міфічний «закон» і вся фальсифікація марксистської науки про класову боротьбу потрібні були «економістам» для того, щоб довести, ніби політична боротьба зайва для російського пролетаріату. «Лінія найменшого опору» в Росії, твердили «економісти», «ніколи не буде спрямована в бік політичної діяльності». Тому, мовляв, російська соціал-демократія повинна свою діяльність спрямувати на допомогу економічній боротьбі робітничого класу і участь у ліберальній опозиції самодержавству.

Викриваючи неспроможність «теорії» «економістів», їх абсурдні висновки щодо перспектив робітничого руху в Росії, Ленін розвиває марксистське вчення в питанні про форми класової боротьби пролетаріату, їх взаємовідношення, творчо застосовує марксизм до аналізу конкретних умов пролетарського руху. Ленін показав, що наукова неспроможність «теорії» «економістів» полягає насамперед у тому, що загальне принципіальне питання про суть і характер класової боротьби пролетаріату вони підмінили питанням про придатність тієї чи іншої форми в тих або інших конкретних умовах, в результаті чого прийшли до заперечення політичної боротьби взагалі (в широкому значенні цього слова).

Ленін указав на неприпустимість змішування загального, теоретичного питання про суть і характер класової боротьби пролетаріату з питаннями тактики, підкреслюючи, що марксизм зовсім не заперечує необхідність і значення економічної боротьби. Марксизм ли-

ше визначає її справжнє місце у пролетарському русі і виступає як проти недооцінки, так і проти перебільшення її значення.

Заслуга Маркса і Енгельса в тому, зокрема, і полягала, що вони розкрили об'єктивну основу робітничого руху, показали, що класова боротьба пролетаріату породжується внутрішнім розвитком суперечностей буржуазного суспільства і виникає разом з появою капіталізму. Проте Маркс і Енгельс не обмежилися вказівкою на об'єктивну основу робітничого руху, а теоретично обґрунтували весь процес розвитку класової боротьби пролетаріату, довівши неминучість перетворення її в боротьбу політичну, яка приводить до встановлення диктатури пролетаріату.

Економічна боротьба, будучи закономірною і необхідною, не зачіпає самої основи капіталізму. Тому соціал-демократія не може обмежитися діяльністю, спрямованою лише на організацію економічних виступів. Це може бути лише початком і складовою частиною соціал-демократичної діяльності при умові внесення в неї соціалістичної свідомості. Соціал-демократія, зазначав Ленін, керує рухом робітничого класу не тільки за вигідні умови продажу робочої сили, а й за знищення того суспільного ладу, який примушує пролетаріат продавати свою робочу силу. Соціал-демократія представляє робітників не тільки у відношенні до даної групи підприємців, але й у відношенні до всіх класів сучасного суспільства і до держави, як організованої політичної сили.

Економічна боротьба в силу необхідності є боротьбою професійною, але крім професійних інтересів пролетаріат має ще загальнокласові інтереси, які полягають у здійсненні соціалістичної революції і побудові соціалізму. А перемога соціалістичної революції неможлива доти, поки пролетаріат не завоює політичного панування. Економічна боротьба як професійна, таким чином, не є ще класовою боротьбою у глибокому значенні цього слова, тим більше, що при відсутності керівної ролі політичної партії вона неминуче породжує ідеологію тред-юніонізму, яка сіє шкідливі ілюзії про можливість розв'язання суперечностей між пролетаріатом і буржуазією в рамках буржуазного суспільства. «Боротьба робітників,— писав Ленін у статті «Наше

найближче завдання»,— стає класовою боротьбою лише тоді, коли всі передові представники всього робітничого класу всієї країни усвідомлюють себе єдиним робітничим класом і починають вести боротьбу не проти окремих хазяїв, а проти *всього класу* капіталістів і проти уряду, який підтримує цей клас»¹.

Це ленінське положення є дальшим розвитком вказівки Маркса і Енгельса про те, що пролетаріат стає класом лише в тій мірі, в якій він підноситься в своєму розвитку до класової самосвідомості.

Розвиваючи марксизм у боротьбі проти «економізму», Ленін розкриває глибокий зміст марксистського положення про те, що класова боротьба є боротьба політична. Це положення Маркса, вказує Ленін, не означає, що *всяка боротьба* робітників проти хазяїв є боротьба політична. Воно означає лише те, що боротьба робітників з капіталістами неминуче *стає* політичною боротьбою в міру того, як вона стає класовою боротьбою.

Це ленінське положення було спрямоване проти «економістів», які твердили, що політична боротьба робітничого класу є лише найбільш розвинута, широка і справжня форма економічної боротьби. Виходячи з цього формулювання, «економісти» робили висновок, нібито завдання соціал-демократії полягає в тому, щоб «надати по можливості самій економічній боротьбі політичного характеру».

Подібне тлумачення класової боротьби пролетаріату і завдань соціал-демократичної партії нічого спільного з марксистським розумінням політики не має і є його прямим перекрученням у ліберально-буржуазному дусі. Опортуністи, формально визнаючи класову боротьбу в галузі політики, намагалися в унісон з буржуазними ідеологами звести її до боротьби за окремі реформи, що не зачіпають існуючого державного і суспільного ладу. «Надати «самій економічній боротьбі політичного характеру»,— писав Ленін у книзі «Що робити?»,— значить, отже, добиватися здійснення тих же професійних вимог, того ж професійного поліпшення умов праці з допомогою «законодавчих і адміністративних заходів»...»².

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 189.

² В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 363.

Те тлумачення, яке «економісти» давали класовій боротьбі, становило теоретичну основу реформізму в політиці, основу опортуністичного прагнення звести політичні завдання робітничого класу і соціал-демократії до боротьби за економічні реформи, намагання відмовитися від революційної боротьби за політичні свободи і соціалізм. Марксистсько-ленінське вчення про класову боротьбу як боротьбу політичну вказує робітничому класу революційний шлях як єдино можливий для розв'язання історичних цілей і завдань пролетаріату. Викриваючи соціал-реформізм «економістів», обґрунтовуючи революційні принципи марксизму, Ленін розвиває далі марксистське вчення в питанні про взаємовідношення реформи і революції у класовій боротьбі пролетаріату.

Виходячи з того, що суспільне життя підпорядковується загальному закону розвитку, який діє у двох основних формах — еволюційній і революційній, марксизм учить, що і виникнення нового суспільного ладу може бути результатом лише єдності цих двох форм. При цьому еволюційний рух вносить в старе кількісні зміни, а докорінна, якісна зміна старого відбувається лише на основі революції. Звідси випливає, що поява на світ нового суспільного ладу може бути лише результатом докорінного революційного перевороту, результатом соціальної революції.

Стосовно до класової боротьби пролетаріату це означає, що боротьба за реформи є лише складовою частиною еволюційної підготовки необхідних передумов для розв'язання революційним шляхом його корінних завдань. Ще Маркс і Енгельс застерігали робітничий клас від перебільшення ролі реформ, зазначаючи, що реформи не можуть знищити самого експлуататорського ладу, що знищення його може бути лише результатом революції. Про діяльність, зокрема, англійських тред-юніонів Маркс писав, що «вони б'ють мимо цілі, бо обмежуються партизанською боротьбою проти наслідків існуючої системи, замість того щоб одночасно прагнути змінити її і використати свої організовані сили як підйому для остаточного визволення робітничого класу...»¹. Тут Маркс застерігає пролетаріат від перебільшення кінцевих результатів своєї повсякденної боротьби, яка є лише

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані твори, т. 1, стор. 380.

боротьбою проти наслідків, а не проти причин, що породжують ці наслідки.

Ф. Енгельс дав глибоке обґрунтування питання про ставлення пролетаріату до реформ, нещадно викрив класову суть буржуазного реформаторства, що його проповідували опортуністи. Вимоги реформістів він вважав несумісними з революційними завданнями пролетарського руху. Енгельс учив робітничий клас використовувати реформи для розвитку і посилення класової боротьби.

Розвиваючи марксистське вчення в даному питанні, Ленін зазначав, що соціал-демократія завжди включала і включає в свою діяльність боротьбу за реформи, проте підпорядковує цю боротьбу «як частину цілому, революційній боротьбі за свободу і за соціалізм»¹. Вона виходить з об'єктивної єдності двох форм розвитку — еволюційної і революційної.

У боротьбі з анархізмом, есерівщиною, з їх політичним авантюризмом, який полягав в ігноруванні необхідності класової боротьби, повсякденної копіткої підготовки сил для революції, Ленін особливу увагу приділяв захисту і обґрунтуванню марксистського вчення про еволюційну сторону процесу розвитку класової боротьби, викриваючи неспроможність розуміння політики як діяльності нібито відірваної від масового руху. Ленін показав, що марксистське розуміння політики нічого спільного не має із змовою, що «зводити політичну боротьбу до змови значить непомірно звужувати її, з одного боку, а з другого—вибирати найневдаліші прийоми боротьби... боротьба проти абсолютизму повинна полягати не у влаштуванні змов, а у вихованні, дисциплінуванні і організації пролетаріату...»².

У нових же історичних умовах, коли на порядок денний безпосередньо стало питання про політичну боротьбу, Ленін, не спиняючись на констатації загальновідомого положення марксизму про необхідність врахування об'єктивних умов, необхідність еволюційної підготовки сил до революції, розкриває суть марксистського розуміння політики і політичної боротьби, як боротьби за революційне знищення експлуататорського ладу.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 364.

² В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 303—304.

Разом з тим Ленін розкрив спільну основу перекручення розуміння політики народниками і «економістами», сказав, що між «економістами» і послідовниками народницької теорії — терористами — щодо їх розуміння політики існує глибокий зв'язок, основою якого є схиляння перед стихійністю. «Економісти і терористи, — писав Ленін, — схиляються перед різними полюсами стихійної течії: економісти — перед стихійністю «суто робітничого руху», терористи — перед стихійністю найпалкішого обурення інтелігентів, які не вміють або не мають можливості зв'язати революційну роботу в одно ціле з робітничим рухом»¹. На практиці ж і те, і друге було нічим іншим, як здійсненням буржуазної програми підпорядкування робітничого руху інтересам буржуазії. «Адже не випадкова також і та обставина, — писав далі Ленін, — що багато російських лібералів — і явні ліберали і ті, що носять марксистську маску, — всією душею співчувають теророві і стараються підтримати піднесення терористичних настроїв у даний момент»². Іншими словами, буржуазія була готова підтримувати і «сіру поточну боротьбу», і терористичні настрої, аби відвернути пролетаріат від його основних завдань.

Крайності сходяться — така діалектика розвитку. Революційна практика класової боротьби пролетаріату відкинула як змовництво народовольців, есерів, ачархівців, так і реформізм «економістів».

У боротьбі проти народників і «економістів» Ленін захистив і розвинув далі марксистське поняття політики, яке не має нічого спільного ні з змовництвом (народництво, бланкізм), ні з «теорією» соціального штопання «економістів».

Найближчим завданням революційної пролетарської політики було, як про це говорив Ленін, створення самостійної партії, метою якої повинно бути завоювання політичної влади пролетаріатом, побудова соціалізму. З цього погляду боротьба за реформи являла собою для революційної соціал-демократії лише одну з складових частин її загальної боротьби за остаточні цілі пролетаріату, була побічним продуктом революції.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 375.

² Там же, стор. 376.

Висування на перший план економічної боротьби, зведення політичної боротьби до боротьби за реформи «економісти» мотивували тим, що нібито згідно з матеріалістичним розумінням історії «політика завжди слухняно йде за економікою». Наукове положення марксизму про визначальну роль економіки в розвитку суспільства «економісти» підмінили положенням про «слухняне слідування» політики за економікою і у всеозброєніми ж самими вигаданої «теорії» почали похід проти революційної політики соціал-демократії,— зрозуміло, заради здійснення своєї опортуністичної, по суті буржуазної програми.

Викриваючи цей жульницький прийом «економістів», захищаючи марксизм від спроб його перекидання, Ленін обґрунтовує і розвиває далі марксистське вчення про *взаємовідношення економіки і політики*. Насамперед Ленін показує, що марксистське вчення про взаємовідношення економіки і політики є логічним наслідком матеріалістичного розв'язання питання про взаємовідношення суспільного буття і суспільної свідомості і нічого спільного не має з твердженням «економістів» про «слухняне слідування» політики за економікою. Розглядаючи політику як надбудову над економікою, як концентрований вияв економіки, як відносини між класами, марксизм уперше з'ясував її справжню роль у класовій боротьбі взагалі і, зокрема, в класовій боротьбі між буржуазією і пролетаріатом.

В. І. Ленін рішуче спростував вигадки «економістів» про те, ніби «боротьба пролетаріату за економічні інтереси повинна мати першорядне значення для його класового розвитку і визвольної боротьби». Ленін підкреслював, що з вчення марксизму про визначальну роль економіки зовсім не випливає висновок про першорядне значення економічної боротьби, і відзначав, що «найістотніші, «вирішальні» інтереси класів можуть бути задоволені *тільки* корінними *політичними* перетвореннями взагалі; зокрема, основний економічний інтерес пролетаріату може бути задоволений *тільки* через політичну революцію, яка заміняє диктатуру буржуазії диктатурою пролетаріату»¹.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 350.

Цей висновок Ленін сформулював на основі узагальнення нового досвіду класової боротьби міжнародного і російського пролетаріату, досвіду, який цілком очевидно підтвердив те положення марксизму, що пролетаріат не може позбутися економічного рабства в рамках буржуазного ладу і що там, де спроби спрямувати боротьбу пролетаріату по шляху тред-юніонізму в силу конкретних історичних умов мали певний успіх, там робітничий рух втрачав свою революційність і був підпорядкований інтересам буржуазії.

Питання про характер і форми класової боротьби набуло особливої гостроти в умовах імперіалізму, коли капіталізм виявив усю безодню наявних у ньому суперечностей, і насамперед суперечностей між працею і капіталом. У цих умовах боротьба «за політику», а в політиці — боротьба за знищення буржуазної державної влади перетворювалася у вирішальну умову боротьби за соціальне визволення пролетаріату. Всякі розмови про зміну суті, характеру і напрямку робітничого руху докорінно суперечили вимогам історичного розвитку.

В. І. Ленін нещадно критикує і викриває «теорію» «економістів», за якою в нових умовах розвитку капіталізму робітничий клас нібито повинен відмовитися від завоювання своєї диктатури. Якщо для обґрунтування заперечення політичної боротьби «економісти» перекрутили марксизм у дусі «економічного матеріалізму» і підмінили загальне теоретичне питання про характер і суть класової боротьби пролетаріату питаннями тактики, то для виправдання відмовлення від диктатури пролетаріату вони сфабрикували «закон», відповідно до якого революційна енергія міжнародного пролетаріату і його здатність до політичної діяльності начебто вже вичерпались; щождо російського пролетаріату, то за ним взагалі така можливість і здатність заперечувалися. Виходячи з цього положення, «економісти» твердили, що диктатура пролетаріату позбавлена будь-якої реальної основи.

Відмовлення «економістів» від диктатури пролетаріату мотивувалося тим, що нові умови розвитку капіталізму являють собою нібито період затухання класової боротьби. Горезвісний «закон» перекручував як питання про закономірності розвитку самого капіталізму, так

і питання про законність розвитку робітничого руху в епоху імперіалізму.

Імперіалізм, справді, зумовив ряд соціально-політичних явищ у робітничому русі, наклав певний відбиток на характер його. Але з цього факту випливали висновки, зовсім протилежні висновкам «економістів».

Перехід до монополістичного капіталізму в імперіалізм був пов'язаний з посиленням боротьби буржуазії за вплив на робітничий рух, боротьби, яка проявлялася в різних формах залежно від історичних особливостей переходу до імперіалізму тієї чи іншої окремо взятої країни. Те, що «економісти» висували як вимогу «розширення» політики до справді суспільного значення, буржуазія практикувала для підпорядкування своїм інтересам робітничого руху і розколу єдності робітничого класу. До такого «розширення» політики вдавалась, наприклад, французька буржуазія, яка використовувала досвід широкого політичного обману робітничого класу і реальні можливості більш високої оплати певної частини робітників для підтримання роздробленості французького робітничого руху. Це робила і німецька буржуазія в єдності з пруською державою, «виховуючи» трудящі маси в дусі традиційного пруссацтва для того, щоб відвернути пролетарський рух з шляху політичної боротьби. До цього ж прагнула і російська буржуазія.

Таким чином, історично неминучу появу опортунізму «економісти» розглядали як наслідок знищення імперіалізмом класових суперечностей, твердячи навіть, що взагалі приналежність до різних класів не означає протилежності їх інтересів. Звідси робився висновок, що, мовляв, необхідно відмовитися від боротьби за революційне знищення капіталізму, від боротьби за диктатуру пролетаріату.

Викриваючи «економістів», Ленін показав, що виникнення опортунізму, як історично неминучого явища, є результатом *загострення* класових суперечностей між буржуазією і пролетаріатом, наслідком чого мало бути посилення класової боротьби і перенесення центра ваги цієї боротьби на політичну діяльність, на завоювання диктатури пролетаріату.

Історичні умови розвитку імперіалізму неминуче породжують опортунізм. Саме в цих умовах створюється становище, при якому пролетаріат тих країн, які мають

промислово або колоніальну монополію, може протягом тривалого часу перебувати під впливом буржуазної політики, в ім'я примарного благополуччя жертвуючи своїми високими класовими цілями. Не «розширення» політики, а боротьба за визволення пролетаріату з-під впливу буржуазної політики насправді стає тут головним і вирішальним завданням революційної соціал-демократії, бо мета пролетаріату — не примарне благополуччя його верхівки, а повне визволення всього класу від економічного рабства. Цього визволення можна досягти лише шляхом революції, шляхом завоювання диктатури пролетаріату.

Це положення підтвердилося всім ходом розвитку міжнародного робітничого руху. Там, де буржуазії вдалося підпорядкувати робітничий рух своїм інтересам, там, де їй удалося «розширити» політику до «справді суспільного значення», там, де їй тимчасово удалося спрямувати пролетарську боротьбу по шляху реформ,— там робітничий рух втратив свою справжню революційність.

Прикладом цього може бути англійський робітничий рух. Промислова і колоніальна монополія, що забезпечувала величезні надприбутки, давала англійській буржуазії можливість підвищувати заробітну плату верхівці робітничого класу і через цю верхівку впливати на робітничий рух, розколювати його єдність.

Робітнича аристократія, яка утворилася в середовищі робітничого класу і яку політично розбещувала буржуазія, стала провідником тієї ідеї, ніби політична боротьба проти капіталістів — шкідлива утопія. Уже в п'ятдесятих роках минулого століття, після поразки чартистського руху, англійський робітничий рух вступає у тривалу смугу мирної «боротьби» тред-юніонів. Лідери тред-юніонів стали провідниками буржуазної політики, прагнули всіма силами обмежити боротьбу робітничого класу лише рамками досягнення більш вигідних умов продажу робочої сили і тим самим відвернути пролетаріат від політичних завдань. Так, відомі діячі англійського тред-юніонізму — подружжя Вебб запевняли робітничий клас Англії, що його боротьба проти буржуазії не має жодних підстав, і закликали трудящих підтримати реформи, які проводив уряд.

Усі ці ідеї, насаджувані агентурою буржуазії, дали свої наслідки. Англійські капіталісти, використовуючи

особливості історичного розвитку країни, виявилися спроможними якоюсь мірою через свою агентуру підпорядкувати на певний час робітничий рух своїм власним інтересам.

І це зрозуміло. Відхід робітничого класу від революційної класової політики неминуче веде до підкорення його інтересів інтересам буржуазії.

Боротьба Леніна за чистоту марксистської теорії класів, за дальший розвиток цієї теорії і застосування її до нових історичних умов була боротьбою за велике духовне знаряддя пролетаріату, за допомогою якого він тільки і може досягнути своєї історичної мети — побудови комунізму.

2. Ленінський аналіз історичних умов Росії кінця ХІХ—початку ХХ ст.—зразок творчого розвитку марксизму. Вчення Леніна про гегемонію пролетаріату в буржуазно-демократичній революції

Обстоюючи марксистську теорію класової боротьби, Ленін творчо розвиває її стосовно до конкретно-історичних умов Росії.

«Економісти», перекутивши марксистське поняття класової боротьби, зробили зовсім безпідставні висновки щодо характеру і цілей російського робітничого руху. Розглядаючи марксистську теорію класової боротьби лише як відображення певного етапу в західноєвропейському робітничому русі, що нібито втратив своє значення в нових історичних умовах, «економісти» проголосили її зовсім неприйнятною для Росії. Вигаданий ними «закон» робітничого руху, як руху «по лінії найменшого опору», було покладено в основу заперечення політичних завдань російського робітничого класу. Свої ж абсурдні висновки щодо російського робітничого руху «економісти» намагалися подати як «розвиток» марксизму, намагались запевнити, що нова історична обстановка потребує «іншого марксизму», такого, який не пов'язаний з необхідністю завоювання диктатури пролетаріату.

Викриваючи «економістів», показуючи справжню класову суть їх теоретичного «новаторства», Ленін насамперед захищав марксистську теорію, доводив її застосовність до умов Росії, оскільки розвиток російського капі-

талізму відбувався відповідно до загальних закономірностей капіталістичної формації.

Основна тенденція капіталізму — розкол суспільства на буржуазію і пролетаріат, зростання зубожіння і експлуатації — проявлялася в Росії в такій самій мірі, як і в будь-якій іншій капіталістичній країні. Внаслідок цього і в Росії існувала та основна умова, що народжувала робітничий рух і неминуче перетворювала класову боротьбу пролетаріату в боротьбу політичну.

Оскільки в основному і в Росії відбувалися ті самі економічні процеси, що і на Заході, остільки перед робітничим класом і соціал-демократією Росії поставали такі самі завдання, що й перед робітничим рухом Заходу. Таким чином, усі розмови «економістів» про «інший» марксизм, про інші завдання російського пролетаріату були безпідставними.

Проте, підкреслював Ленін, ці спільні основні тенденції здійснювалися в конкретних історичних умовах, забарвлювалися національними особливостями країни, а, отже, і завдання російського пролетаріату і російської соціал-демократії повинні були мати відповідні особливості. Саме тому не можна обмежитися простим запозиченням готових положень марксистської теорії, а треба застосовувати їх творчо, розвивати далі марксистську теорію, бо «ця теорія дає лише загальні *провідні* положення, які застосовуються *зокрема* до Англії інакше, ніж до Франції, до Франції інакше, ніж до Німеччини, до Німеччини інакше, ніж до Росії»¹.

Розвиток марксизму і його творче застосування до конкретно-історичних умов повинно стати насамперед захистом і обґрунтуванням основних принципів цього вчення.

Висновки «економістів» відносно Росії не тільки не впливали з аналізу конкретно-історичних умов, а цілком суперечили їм. Посилання «економістів» на необхідність «іншого» марксизму було тільки спробою приховати під виглядом «розвитку» марксизму відхід від його основних принципів. На противагу «економістам» лєнінський аналіз історичних умов розвитку Росії, умов розвитку і формування російського пролетаріату і російського робітничого руху є справжнім зразком розвитку марксизму, його творчого застосування.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 185—186.

Своєрідність розвитку капіталізму в Росії в умовах самодержавства і залишків кріпосництва зумовила і особливість постановки політичних завдань робітничого класу, особливу постановку питання про роль пролетаріату в загально-демократичному русі, специфічну постановку селянського питання.

Уся ця сукупність питань була теоретично обгрунтована в працях Леніна, спрямованих проти «економістів».

Уже в боротьбі проти народництва в праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» Ленін, виходячи з аналізу конкретних умов російської дійсності, визначив найближче політичне завдання класової боротьби російського пролетаріату — знищення самодержавства і вказав, що боротьба за знищення самодержавства є не самоціллю, а лише засобом для полегшення боротьби проти буржуазії. Ленін підкреслював, що здійснення загальнодемократичних вимог необхідне робітничому класу тільки як розчищення шляху, який веде до перемоги над головним ворогом трудящих — капіталом.

На підставі аналізу співвідношення класових сил країни Ленін визначив і ту революційну роль, яку повинен був відіграти російський пролетаріат у загально-демократичному визвольному русі, вказавши на те, що в загальнодемократичній боротьбі Росії до кінця послідовним може бути лише робітничий клас. Щождо ліберальної буржуазії, то вона, вказував Ленін, неминуче піде на зговір з реакцією.

Визначивши політичні завдання російського робітничого класу і його авангардну роль у визвольному русі, Ленін вказав і на конкретні шляхи розвитку робітничого руху, на засоби, які забезпечать пролетаріатові його авангардну роль. Ленін сформулював ідею союзу пролетаріату з селянством. «На клас робітників, — писав він, — і звертають соціал-демократи всю свою увагу і всю свою діяльність. Коли передові представники його засвоять ідеї наукового соціалізму, ідею про історичну роль російського робітника, коли ці ідеї набудуть широкого розповсюдження і серед робітників створяться міцні організації, які перетворюють теперішню порізнену економічну війну робітників у свідому класову боротьбу, — тоді російський робітник, піднявшись на чолі всіх демократичних елементів, звалить абсолютизм і поведе російський

пролетаріат (поруч з пролетаріатом усіх країн) *прямым шляхом відкритої політичної боротьби до переможної комуністичної революції*»¹.

Ці надзвичайно важливі думки про своєрідність політичних завдань російського робітничого класу, про авангардну роль у загальнодемократичній боротьбі, про союз пролетаріату з селянством були всебічно обґрунтовані і розвинуті в творах Леніна, спрямованих проти «економістів».

Питання про повалення самодержавства, як найближче політичне завдання класової боротьби пролетаріату кінця XIX — початку XX століття, впливало з назрілих завдань суспільного розвитку країни. Внаслідок специфічних умов розвитку Росії з усіх класів суспільства розв'язати ці завдання міг лише російський пролетаріат.

Російське самодержавство, яке свого часу відіграло певну прогресивну роль, оскільки його встановлення означало перемогу доцентрових сил над сепаратистськими тенденціями феодальної аристократії, вже в другій половині XVIII століття вичерпало свою прогресивну роль і відтоді стало гальмом на шляху історичного розвитку країни. До реформи 1861 року самодержавство було політичним знаряддям у руках дворян-кріпосників, а після неї стало повільно еволюціонувати в напрямі до буржуазної монархії. Сама реформа, як відзначав Ленін у статті «З приводу ювілею» (1911 р.), «була кроком по шляху перетворення феодальної монархії в буржуазну монархію»². Щоб переконатися в цьому, Ленін радив згадати про ряд реформ, які були проведені слідом за реформою 19 лютого і сприяли перетворенню Росії феодально-кріпосницької в Росію буржуазну і перетворенню самодержавства з опорою на дворянство в самодержавство з опорою на поміщиків і буржуазію.

Справді, за реформою 1861 року проголошено було цілу серію інших реформ, що її доповнювали і перетворювали з «епізоду» в факт історичного значення. Земська реформа (1864 р.) запровадила місцеве самоврядування (до того часу існувало тільки дворянське самоврядування, станові міщанські товариства і шестигласні міські думи, встановлені ще в другій половині XVIII століття).

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 268—269.

² В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 84.

Незважаючи на всю її убогість (переважна більшість гласних від дворянства і дуже обмежена правомочність), вона все ж була кроком уперед у напрямі буржуазного розвитку Росії. До цієї реформи примикала міська реформа (1870 р., потім 1892 р.), яка передала господарсько-податкові функції переважно в руки великої торговельно-промислової буржуазії. У 1864 році було проведено судову реформу, що встановила інститут присяжних засідателів, гласність суду і виборність суддів. Скований десятками бюрократичних застережень, цей новий суд все ж багато в чому нагадував суд буржуазний. У 1874 році мала місце військова реформа, яка скасувала рекрутський набір. Хоч дворянсько-кріпосницька реакція, що настала з піднесенням революційного руху, знівечила ці й без того жалюгідні реформи (бюрократизація суду, збільшення числа гласних від дворян, запровадження інституту земських начальників і т. д.), проте вони продовжували бути симптомом дальшого переродження дворянської монархії в монархію буржуазну.

Всі ці реформи були покликані до життя загальним поворотом у розвитку соціально-економічних умов Росії і насамперед могутнім вторгненням капіталістичних відносин у народногосподарське життя.

Землеробська основа існування самодержавства повільно, але неухильно втрачала ґрунт під собою. Це найкраще ілюструється фактом прогресивної мобілізації дворянського землеволодіння. Протягом сорока трьох років (1863—1905 рр.) в 45 губерніях Європейської Росії площа дворянського землеволодіння скоротилася на 41 процент. У 1863—1872 роках дворянство продало 6 мільйонів 947 тисяч десятин землі, у 1873—1882 роках — 9 мільйонів 490 тисяч десятин, у 1883—1892 роках — 8 мільйонів 388 тисяч десятин, у 1893—1900 роках — 7 мільйонів 472 тисячі десятин¹. Цілком зрозуміло, що з «оскудінням» дворянства самодержавству необхідно було розширити соціальну опору свого існування, бо з її звуженням воно справді повинно було, як про це говорив Ткачов, «повиснути» в повітрі. Але ще Енгельс показав (1877 р.), що в існуванні самодержавства в Росії було зацікавлене не тільки дворянство, але

¹ Див. *И. Г. Дроздов, Судьбы дворянского землевладения в России и его мобилизация*, Петроград, 1917, стор. 14.

й буржуазія міста і села. В іншому місці Енгельс прямо говорить про те, що російська буржуазія пореформеного періоду являла собою «новий оплот царизму»¹.

Крім того, російське самодержавство у пореформений період, особливо з кінця ХІХ століття, трималося завдяки політичній інертності дрібнобуржуазних верств (кількісно переважаючої маси населення), а також лавіруванню між суперечливими інтересами різних класів російського суспільства. Виражаючи інтереси дворянства і буржуазії, самодержавство в той же час використовувало політичний індиферентизм селянства задля власних цілей.

Реакційна роль самодержавства стала особливо відчутною в пореформений час. Будучи втіленням всілякої відсталості — і економічної, і політичної, і соціальної, і культурної,— самодержавство заслужено здобуло собі сумну славу надзвичайно реакційного політичного ладу.

Російське самодержавство пореформеного періоду являло собою зразок старого, віджилого політичного інституту, що гальмував розвиток суспільства. Це якнайкраще підкреслювалося відсутністю будь-яких політичних свобод в країні. Але, забороняючи діяльність легальних політичних партій, царизм тим самим об'єктивно штовхав революційне народництво на шлях політичної змови, а революційну соціал-демократію на шлях нелегальної роботи по підготовці сил пролетаріату для повалення самодержавства.

Теоретичну і практичну неспроможність політичної змови довело саме життя. Конкретне співвідношення класових сил свідчило про те, що непримиренного ворога самодержавство могло зустріти тільки в пролетаріаті. Виходячи з цього, революційна соціал-демократія і пов'язувала питання про повалення самодержавства з питанням про авангардну роль пролетаріату в загально-демократичному визвольному русі Росії. На противагу революційній соціал-демократії, «економісти» підмінювали питання про повалення самодержавства легальною опозицією самодержавству, тим самим відбиваючи інтереси і сподівання російської буржуазії — спрямувати розвиток Росії по шляху мізерних реформ.

¹ Див. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXVIII, стор. 344—345.

Борючись проти буржуазного соціал-реформізму «економістів», Ленін розкрив суть марксистської політики відносно самодержавства, політики, що не мала нічого спільного ні з «захопленням влади революціонерами» в розумінні революційних народників, ні з легальною опозицією самодержавству в розумінні лібералів та їх пособників — «економістів». Мова йшла про революційне повалення самодержавства. Ленін виходив з того, що «тільки при політичній свободі, при широкій і масовій боротьбі російський робітничий клас зуміє виробити організації для цієї остаточної перемоги соціалізму»¹.

Отже, борючись за повалення царизму, революційна соціал-демократія відстоювала кінцеві цілі робітничого руху. Підміна «економістами» боротьби за повалення самодержавства легальною опозицією самодержавству була відмовленням від соціалізму.

Ленін всебічно обґрунтовує питання про провідну роль робітничого класу Росії в загальнодемократичній боротьбі, дає наукове розв'язання питання про ставлення пролетаріату і його партії до інших класів та партій, обґрунтовує і розвиває далі ідею союзу пролетаріату з селянством. У розв'язанні цих питань Ленін спирався на аналіз своєрідності історичного розвитку Росії, умов і шляхів формування класів російського суспільства, виходив з того факту, що на зламі ХІХ—ХХ століть пролетаріат став авангардом у боротьбі за прогресивний розвиток країни.

Викриваючи неспроможність твердження «економістів» про те, ніби робітничий рух Росії «ніколи не буде спрямовано в бік політичної діяльності», Ленін показав наявність об'єктивних передумов для перетворення російського робітничого класу в гегемона загальнодемократичного руху.

Російський робітничий рух уже в сімдесятих роках ХІХ століття, відзначав Ленін, висунув політичні завдання. Вимога політичної свободи висувалася «Південно-російським союзом робітників» (1875) і «Північним союзом російських робітників» (1878). У програмі «Північного союзу» формулюється думка про роль пролетаріату, про його історичну місію, яку він зможе виконати при усвідомленні своїх історичних цілей. «Знайте, що в вас мі-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 237.

ститься вся сила і значення країни,— зазначено у зверненні «Північного союзу» до робітників.— Ви плоть і кров держави і без вас не існувало б інших класів, які ссуть вашу кров. Ви невиразно усвідомлюєте це, але у вас немає організації і немає ідеї, якою б ви керувалися»¹. «Північному союзу» належить історична заслуга постановки насущного питання пролетаріату Росії — завоювання політичної свободи в інтересах дальшого розвитку його класової боротьби.

В історії російського робітничого руху сімдесяті роки в певному розумінні були переломними. У цей час відбувається процес виділення робітничого руху, який був раніше складовою частиною загальнодемократичного руху. Якщо перша організація робітників — «Південно-російський союз робітників» — поставила перед собою завдання об'єднати робітників для «майбутньої боротьби з існуючим економічним і політичним порядком», то трохи пізніше створюється робітнича організація «Північний союз російських робітників», яка ставить своїм завданням знищення існуючого ладу силами робітничого класу. Виробляється тип робітника-революціонера, висока класова свідомість якого стала симптомом майбутнього могутнього руху пролетаріату.

Отже, вже в сімдесяті роки робітничий рух Росії, не виходячи ще за межі суто оборонної економічної боротьби, висував політичні завдання. Це тим більш справедливо щодо вісімдесятих років. «Після реакції 80-х років,— писав Ленін,— робітничий клас не раз висував ту саму вимогу в 90-х роках»².

У дев'яностих роках робітничий рух Росії почав набувати більш свідомого і організованого характеру, маючи в собі всі необхідні передумови для переходу до широкій політичній боротьби. Незаперечні статистичні дані ілюструють це положення. Якщо у сімдесятих роках страйки в основному мали оборонний характер (із усіх проведених страйків оборонні становили 73,5 процента), то у дев'яності — дев'ятисоті роки оборонні страйки становили тільки 14, а наступальні — 86 процентів. Зростання робітничого руху і класової свідомості пролетаріату за період 70—90-х років стало реальною передумовою

¹ Цит. за книгою А. Туна, *История русского революционного движения*, М., 1917, стор. 185.

² В. І. Ленін, *Твори*, т. 4, стор. 153.

для організації пролетаріату в самостійну партію і перетворення його в керівну силу політичної боротьби за повалення самодержавства.

Теорія «економістів», які виступили з претензією на «новий» марксизм, опинилася в цілковитій суперечності з конкретними умовами російського робітничого руху. Ця теорія відображала лише спробу ворогів пролетаріату затримати робітничий рух. Тому в протесті проти символу віри «економістів» — «Credo» Ленін відмічав, що автори цього документа роблять колосальний крок назад проти того ступеня розвитку, якого російська соціал-демократія вже досягла. Він підкреслював, що справа завоювання політичної свободи в Росії може бути здійснена лише при авангардній ролі пролетаріату, організованого в самостійну класову революційну партію. Викриваючи спроби «економістів» звести завдання російського робітничого руху до «поліпшення робітниками свого становища всіма можливими засобами», Ленін показав, що пропонувати таке пролетаріатові — значить увійти в суперечність з самим історичним розвитком російського робітничого руху, який уже давно висунув ширші вимоги, значить ігнорувати справжні політичні завдання російського робітничого класу, поставлені потребою всього дальшого суспільного розвитку Росії, відокремлювати робітничий рух від революційної соціал-демократії. Історичний досвід російського робітничого руху, писав Ленін у статті «Назадній напрям у російській соціал-демократії», всупереч твердженням «економістів», показав, що «з часу заснування російської соціал-демократії (1883 р.) російський робітничий рух, при всякому широкому прояві його, прямо зближався з російськими соціал-демократами, прагнуч злитися з ними»¹.

У дев'яностих роках робітничий рух набрав широкого розмаху. На відміну від руху сімдесятих років, він характеризувався переходом від дрібнобуржуазного народницького соціалізму до соціалізму пролетарського. В цих умовах злиття передових робітників з соціал-демократичними організаціями було цілком природним і неминучим. Завдання соціал-демократії в цей період полягало у встановленні органічного зв'язку між робітничим рухом і теорією марксизму. «Економісти» ж, всупереч усьому іс-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 230.

торичному розвитку робітничого руху Росії, всупереч конкретним вимогам робітничого руху 90-х років, відмовлялися від з'єднання соціалізму з робітничим рухом, звужували поняття політики і політичної діяльності, зводили її лише до боротьби за дрібні вимоги. Відсуваючи великі політичні цілі російського робітничого класу, зводячи їх до боротьби за «інтереси хвилини» в період, коли вже назріли всі необхідні передумови для широкої політичної діяльності і коли в цьому відчувалася настійна необхідність, «економісти», тим самим змикалися з лібералами в справі захисту самодержавства.

Обгрунтувавши важливе політичне завдання російського пролетаріату, яке полягало в поваленні самодержавства, Ленін на основі аналізу своєрідності історичного розвитку Росії і конкретного співвідношення класових сил на зламі XIX—XX століть, на противагу твердженням «економістів», довів, що російський робітничий клас цілком дозрів для розв'язання цього завдання.

Пізній вихід Росії на шлях капіталістичного розвитку зумовив той факт, що російська буржуазія до буржуазно-демократичної революції, при пануванні самодержавства, була багатьма нитками зв'язана з ним і разом з ним, як контрреволюційна сила, протистояла пролетаріатові. Звичайно, це визначило особливу роль російського пролетаріату в демократичній революції. Та обставина, що тільки пролетаріат із усіх класів російського суспільства на кінець XIX століття перетворився в серйозну політичну силу, здатну очолити загальнодемократичний визвольний рух, набуває свого пояснення в усьому складному сплетінні взаємовідносин різних суспільних сил Росії пореформеного періоду.

Історія формування і розвитку російської буржуазії свідчить про те, що вже в період свого виникнення, завдяки монополіям і привілеям, вона потрапила в орбіту урядового впливу і відтоді весь час була зв'язана з самодержавством і дворянством.

Промислова буржуазія, яка почала формуватися ще в умовах панування натуральних відносин, стикнулася з нерозв'язними, здавалося, труднощами — обмеженістю внутрішнього ринку, який до того ж підривала іноземна конкуренція, а також відсутністю ринку робочої сили. Самодержавство підтримало буржуазію, забезпечивши її казенними замовленнями і «приписними» селянами, а

також захистивши від іноземної конкуренції запровадженням протекціоністської системи. Так з самого початку російська буржуазія потрапила в сферу урядового впливу. Пов'язавши свою долю з самодержавством, вона протягом усього свого розвитку виявляла постійну тенденцію консолідації з дворянством. Цим пояснюється відсутність у неї певних політичних ідеалів. Так, наприклад, 1825 рік висунув на політичну арену дворянських революціонерів, шістдесяті роки минулого століття — революціонерів із різночинців, а політичних виступів буржуазії все ще не було. При цьому вона, не покладаючись на власну силу, апелювала до дворянського уряду, який законодавчими актами повинен був забезпечити їй монопольне становище в галузі промислової діяльності. Хоч згодом буржуазія і вимагала утворення власної адміністрації, незалежної від «коронної», проте ця вимога жодною мірою не відбивала інтересів широких верств населення, а була спрямована на забезпечення суто егоїстичних, класових інтересів буржуазії. Російська буржуазія ніколи не виступала не тільки з загальнонародною, але і з власною скільки-небудь широкою політичною платформою. Кожний крок поліпшення господарсько-політичного становища буржуазії пов'язувався її ідеологами з дбайливим піклуванням «всемогутнього» російського самодержавства. У період реформи «політичні» виступи буржуазії в особі її представника В. Кокорева обмежувалися благаннями про дарування шедрот зверху, а якщо і простягалися «далі», то лише в напрямі зближення з реакційними ідейними течіями («офіційною народністю», слов'янофільством) з метою боротьби проти демократичного табору.

Такою була російська буржуазія до реформи, такою ж, тільки з деякими незначними застереженнями, вона залишилася і після неї. Розв'язання кризи феодальної системи «зверху», віддання селянства на поталу капіталові, вихід на арену суспільної боротьби пролетаріату ще більше зблизили російську буржуазію з самодержавною дворянською державою. Зближення це посилювалося у вісімдесятих роках, коли почала оформлятися санкціонована урядом течія, спрямована на охорону промисловості і політичне заступництво інтересів великих промисловців. Виникає, отже, вірнопідданська у відношенні до самодержавства буржуазна ідеологія. Просьби російської

буржуазії, спрямовані на те, щоб домогтися більших милостей від уряду, зрідка дещо забарвлювалися пишномовними фразами її ідеологів про «громадянські почуття», «благо народне» і т. д. І не можна сказати, щоб ці просьби залишалися без уваги. Коли у вісімдесятих роках міністр фінансів М. Бунге спробував провести деякі заходи, що суперечили інтересам великої буржуазії (фабричне законодавство, інститут фабричних інспекторів), то під тиском буржуазії цього «реформатора», який не виправдав її сподівань, замінили більш придатним для неї кандидатом — І. Вишнеградським.

У дев'яностих роках буржуазія вже почувала себе серйозною економічною силою. На сторінках буржуазних органів преси і у виступах представників капіталу прозиало почуття гордості за можливість зайняти місце поруч з дворянством. Проте політична роль буржуазії була все ще незначною. І, що найцікавіше, — вона й не домогалася її. Деякі опозиційні нотки, що мали місце в дев'яностих роках, наприклад, у період нижнегородського промислового ярмарку 1896 року, спрямовувалися не проти самодержавної влади, а проти дворянства, точніше — проти окремих його представників. Це говорить на користь того, що російська буржуазія, навіть вбачаючи у дворянстві певну перешкоду на шляху свого розвитку, разом з тим не могла пожертвувати історично виробленим політичним апаратом дворянства — самодержавством.

Ф. Енгельс ще в дев'яностих роках підкреслював, що російська буржуазія мириться з деспотизмом царя і чиновників тому, що «самодержавство... надає їй більше гарантій, ніж зміни, хоча б у буржуазно-ліберальному дусі, наслідків яких при нинішньому стані справ усередині Росії ніхто не може завбачити»¹.

Слід відмітити одну оригінальну рису в цьому специфічному становіщі російської буржуазії. Підкоряючись курсові урядової економічної політики, в значній мірі зумовленому вимогами ринку для зростаючої промисловості, буржуазія зовсім не була сліпим знаряддям у руках держави. Вона знаходила такі засоби впливу на політику самодержавства, які забезпечували їй можливість розвиватися в умовах самодержавного деспотизму.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. II, стор. 400.

Проте, не маючи, на відміну від європейської буржуазії, майже ніяких політичних прав, вона постійно впливала на політику державної влади і домагалася певного законодавчого закріплення своїх привілеїв і зміни тих або інших законів, які особливо гальмували її розвиток. Вона виявляла цілковитий індивідуалізм до того часу, поки не зачіпалися безпосередньо її своєкорисливі класові інтереси. І якщо в силу певних обставин самодержавно-поміщицька держава змушена була провести певний захід, який ущемляв інтереси буржуазії, остання одразу ж пускала в дію всі пружини, які кінець кінцем приводили до відміни задуманого заходу або до проведення такого, який відповідав би її потребам. Оскільки ж економічна політика російської держави була складовою частиною її загальної політики, то, зрозуміло, російська буржуазія завжди певною мірою впливала на державну політику.

Форми впливу російської буржуазії на урядову політику були найрізноманітнішими, проте вони прямо не зачіпали основних «устой» самодержавства. Так, наприклад, з перших кроків розвитку промислового капіталізму буржуазія пускала в хід різні клопотання, прошення, адресувалася безпосередньо до «височайшого імені», збирала голоси протесту, молила і потай загрожувала, поки не домагалася поставленої мети. В перший період після реформи (60—70 роки) буржуазія методами різних комбінацій — секретними переговорами з чиновниками міністерств і т. п. — розв'язувала всі необхідні питання. Вимогу дорадчого представництва висловив ліберал Кавелін, який обстоював «тінь суспільної свободи». Політичні і фіскальні мотиви інколи примушували уряд зважуватися на такі заходи, які суперечили інтересам буржуазії. Це викликало бурю протестів з її боку, які сипалися на зборах, через пресу тощо. При цьому буржуазія не забувала часом згадати і про «бідний народ, що страждає».

Згодом ідея дорадчого представництва буржуазії набула підтримки в урядових сферах. Крім того, і об'єднання буржуазії (біржові комітети, з'їзди промисловців і т. д.) також не викликали ніякої протидії з боку самодержавства, і це в той час, коли будь-які, навіть професійні організації трудящих жорстоко переслідувалися. Міністр фінансів Вітте в спеціальній промові одверто

пропонував буржуазії об'єднатися. «Для вас,— говорив він,— найважливішою є можливість публічного з'ясування ваших поглядів, а цього ви досягнете тільки шляхом своєї організації. Організуйтеся так, щоб ви могли періодично з'їжджатися на загальні та обласні з'їзди, щоб у вас були постійні бюро або інші установи, які б вас об'єднали». Справді, з дев'яностих років процес класового об'єднання великої буржуазії відбувається в дедалі ширших масштабах, причому поряд з розв'язанням суто економічних питань буржуазія дістає можливість впливати і на політику уряду — чи то шляхом зовнішнього тиску, чи то шляхом безпосередньої участі її представників у розробці тих або інших соціально-політичних заходів.

Особливо наочно зв'язок між російським самодержавством і буржуазією проявлявся в позиції уряду щодо класової боротьби між буржуазією і пролетаріатом. Російська буржуазія захищала всіма можливими способами своє «право» необмеженої експлуатації робітничого класу, і будь-яке законодавче регулювання відносин фабриканта і робітників розглядалося як незаконне втручання в галузь «вільних» договірних відносин. Запровадження інституту фабричних інспекторів (1882 р.) викликало велике невдоволення фабрикантів, а поступове перетворення його в інститут поліцейських прислужників було викликане не тільки реакційним поворотом уряду, але й безперервним тиском буржуазії. Жалюгідний фабричний закон про регулювання праці малолітніх, як і наступні закони, також розглядалися буржуазією як зазіхання на її «споконвічні» права.

Та це тільки одна сторона питання. Друга сторона полягає в тому, що логіка класових відносин буржуазії і пролетаріату майже завжди передбачала втручання третьої сили,— самодержавства з його знаряддями поневолення — жандармами, поліцією, армією. Таке втручання мало на меті подати допомогу буржуазії. Всякі конфлікти, що виникали між капіталістами і робітниками, як загальне правило, призводили до втручання поліції, а проти страйків та інших форм класової боротьби пролетаріату спрямовувалась військова сила. «Русские ведомости» — орган ліберальної буржуазії — ще в сімдесятих роках для придушення страйків робітників

пропонували застосовувати поліцейські заходи та викликати війська. Із зростанням страйкової боротьби і революційного руху пролетаріату царський уряд, доставши цілковите схвалення буржуазії, почав розквартировувати при фабриках і заводах цілі військові частини, які охороняли спокій капіталістів. 1 лютого 1889 року було навіть видано закон про посилення поліції при фабриках і заводах. Більше того, багато промисловців навіть тримали у себе на власні кошти приватну поліцію, яка одночасно служила фабрикантові і самодержавству. Апарат самодержавно-поліцейської держави перебував на службі у буржуазії з самого її зародження. Пролетаріат зустрівся з подвійним ворогом — безпосередніми своїми експлуататорами і царською владою, що їх підтримувала. Пролетаріат ще не оформився як клас, а буржуазія вже стояла наготові з усіма засобами його придушення — від ліберальних фраз до козацьких нагаїв. В очах робітників не було ніякої відмінності між союзом фабрикантів і поліцейським участком, буржуазією і самодержавством. Саме в протилежності інтересів буржуазії і самодержавства, з одного боку, і трудящих — з другого, слід шукати причину загострення революційної ситуації на початку ХХ століття, що призвела кінець кінцем до краху дворянсько-буржуазної імперії.

Велика буржуазія Росії за своїм складом і соціально-політичним спрямуванням не була однорідною, проте ця неоднорідність мала дуже відносний характер. Буржуазія в цілому ніколи не виходила за межі дуже поміркованої опозиції у відношенні до самодержавно-поміщицьких порядків. Російський лібералізм, як ідеологія опозиційної частини буржуазії, — явище другої половини ХІХ століття, що сплило на поверхню суспільного життя в період проведення «селянської реформи» і сформувалося в більш-менш певну політичну течію наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття («Союз визволення»). До оформлення ліберальної буржуазії в партію «конституційних демократів» лібералізм якнайповніше проявив себе в земствах, функціонування яких підтримувалося роботою ліберальних товариств і діяльністю досить широкої ліберальної преси. Характер діяльності цих земств, ліберальних товариств і ліберальної преси цілком розкрив суть російського буржуазного лібералізму. Його ставлення до самодержавства не ви-

ходило за рамки боягузливої опозиції. Говорячи про земство і ліберальну пресу, Ленін особливо підкреслив, що вони ніколи не боролися проти самодержавства, а тим більше — за повалення його, а боротьба проти самодержавства — зовсім не те саме, що легальна опозиція самодержавству. «Перетворювати ліберальну опозицію просто-напросто у громадську боротьбу з самодержавством,— писав Ленін,— значить прямо *перекручувати* справу, бо російські ліберали *ніколи* не зорганізували революційної партії для боротьби за повалення самодержавства, хоч вони завжди могли і можуть знайти для цього... засоби»¹.

Дуже показово, що зоологічний страх перед переможним рухом пролетаріату став тим мотивом, який визначав різного роду реакційні комбінації між буржуазією, в тому числі і «ліберальною», і силами середньовіччя,— страх, який однаковою мірою змушував обидві сили звертати свої погляди на царську монархію. Ще більш показовими є далеко не непримиренні позиції дворянства та ліберальної буржуазії і сподівання дворянства знайти пункти зіткнення з нею і навпаки. Так, один з обскурантів уже в середині 90-х років писав: «...Вимагаючи для... дворянина особливого становища і покладаючи на нього роль керівника громадської думки, суспільного і державного механізму, я не розбігаюся в цьому випадку в думках і з прямолінійним лібералом»².

Виходячи з аналізу взаємовідносин буржуазії, які історично склалися, з відживаючими силами старого суспільства, Ленін неодноразово вказував, що між дворянством і ліберальною буржуазією не може бути рішучого зіткнення і якщо між ними й можуть статися «дрібні чвари», то вони нічого б не вирішували в «долі Росії». Ленін підкреслював, що це пояснюється взаємним переплетенням економічних інтересів обох цих класів, їх бажанням спрямувати розвиток Росії по шляху повільних, незначних реформ. Цілком природно, що внаслідок зазначених причин російська буржуазія не могла стати керівною силою революції, що назрівала, не могла, отже, всупереч твердженням «економістів»,

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 241.

² В. Ярмонкин, Задача дворянства, СПб, 1895, стор. 8.

очолити політичну боротьбу. В конкретно-історичних умовах Росії розмови «економістів» про авангардну роль буржуазії в політичній боротьбі практично означали відмовлення від політичної боротьби взагалі.

Викриваючи «економістів», Ленін говорив, що керівником загальнодемократичного руху Росії може бути лише пролетаріат, історія виникнення і формування якого визначила його революційність, його здатність виконати роль керівної сили. Особливе ж становище дрібнобуржуазного класу Росії — селянства було одним з найважливіших факторів, що зумовили перетворення можливості пролетаріату стати авангардною силою загальнодемократичної боротьби в дійсність.

Висновок, який зробив Ленін з аналізу конкретного співвідношення класових сил у країні, полягав у тому, що доля буржуазно-демократичної революції в Росії залежала від того, наскільки пролетаріат буде готовий очолити загальнодемократичний рух, бо російська буржуазія через розглянуті історичні умови свого розвитку закінчувала справу там, де вона повинна була лише починатися. На відміну, наприклад, від французької буржуазної революції, де міська промислова буржуазія відіграла революційну роль, у Росії початку ХХ століття ця сила була контрреволюційною. Якщо в минулих революціях Заходу ліберальна буржуазія дуже швидко повернула в бік контрреволюції, то в ще більшій мірі це можна сказати про російську ліберальну буржуазію.

Революція в Росії цілком залежала від поведінки революційного пролетаріату і селянства.

Історична особливість Росії полягала в тому, що революційні можливості селянства ще далеко не були висчерпані, внаслідок чого воно могло стати могутнім союзником пролетаріату.

Ще Маркс і Енгельс на основі узагальнення досвіду класової боротьби пролетаріату прийшли до висновку, що пролетаріат у своїй боротьбі може знайти союзників у середовищі селянства. Так, у своїй праці «Вісімнадцяте Брюмера Луї Бонапарта» Маркс, показуючи, як капіталізм розоряє селянство, підкреслював, що «інтереси селян перебувають уже не в гармонії з інтересами буржуазії, з капіталом... а в непримиренній суперечності з ними», ось чому селяни «знаходять свого природного союзника і вождя в *міському пролетаріаті*, покликаному

повалити буржуазний лад»¹. У вступі до праці К. Маркса «Класова боротьба у Франції» Ф. Енгельс указував, що досвід класової боротьби пролетаріату свідчить про те, що домогтися перемоги пролетаріат зможе, лише повернувши на свою сторону масу народу, селян.

Розвиваючи марксистські положення, Ленін на основі аналізу об'єктивних умов життя російського селянства обгрунтував геніальну ідею союзу пролетаріату з селянством. Ленін показав, що аграрно-селянське питання є головним питанням російської буржуазно-демократичної революції. Своєрідність аграрного питання в Росії, його відмінність від аграрного питання на Заході визначалася всією сукупністю умов історичного розвитку Росії.

Суть аграрного питання в Росії зводилася до боротьби селян за експропріацію великої поміщицької земельної власності, що продовжувала зберігати середньовічний характер. Наявність поміщицьких латифундій зумовлювала зовсім інше, порівняно з капіталістичними країнами Європи, становище російського селянина у відношенні до основних класів капіталістичного суспільства. Якщо в країнах Заходу, де капіталізм уже склався, селянство, що одержало землю в результаті перемоги антифеодальної революції (наприклад у Франції), через свою приватновласницьку природу тяжіло до буржуазії, то в Росії воно ще було пригноблене докапіталістичними формами суспільно-економічного життя. Внаслідок цього селянство Росії повинно було мати велику руйнівну силу у відношенні до самодержавно-поміщицького ладу. Інакше кажучи, якщо селянство Заходу вже відіграло свою революційну роль у боротьбі проти феодально-абсолютистських порядків, то селянство Росії цю роль ще повинно було відіграти. «Селянське питання в Росії,— писав Ленін у статті «Проект програми нашої партії»,— істотно відрізняється від селянського питання на Заході, але відрізняється *тільки тим*, що на Заході мова йде майже виключно про селянина в капіталістичному, буржуазному суспільстві, а в Росії — головним чином про селянина, який не менше (коли не більше) терпить від *докапіталістичних* установ і відносин, терпить від

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані твори, т. I, стор. 277.

пережитків кріпосництва. Роль селянства, як класу, що дає борців проти абсолютизму і проти пережитків кріпосництва, на Заході вже зіграна, в Росії — ще ні»¹.

Своєрідне становище російського селянства, що зумовило його революційну позицію в класовій боротьбі, повинно було визначити і лінію поведінки пролетаріату у відношенні до нього. Якщо, безвідносно до конкретно-історичних умов, підтримка пролетаріатом дрібної власності проти організованого капіталістичного виробництва — явище реакційне, бо тим самим прикривається гострота класового антагонізму, то в специфічних умовах Росії, вказував Ленін, підтримка приватної власності дрібного виробника об'єктивно була спрямована не проти великого капіталу, а проти феодалного землеволодіння, що, навпаки, сприяло розвитку капіталізму, а отже, і зростанню антагонізму всередині класу дрібних виробників. Аналізуючи, зокрема, вимоги програми російської соціал-демократії про повернення селянам «відрізків», Ленін писав: «...Безперечно, заміна великого господарства дрібним реакційна, і ми не повинні стояти за неї. Але ж розглядувана вимога *обумовлена* метою «знищити залишки кріпосної залежності» — отже, до дроблення великих господарств вона не може вести; вона стосується тільки до старих господарств чисто-панщинного, по суті типу, — і *відносно них* сільське господарство, вільне від усяких середньовічних обмежень (пор. п. 3), *не реакційне, а прогресивне*»².

Ця суперечність має глибокі корені в історичній обстановці країни, відображає суперечності самого життя і є одним із джерел, які зумовили революційну позицію російського селянства. Цим також певною мірою пояснюється і той факт, що в Росії склалися найбільш сприятливі умови для керівної ролі пролетаріату в народній революції, яка назрівала. Підтримка пролетаріатом селянства означала підтримку його, як класу, революційні можливості якого становили серйозну силу для боротьби проти залишків старого ладу, що гальмували розвиток революційного руху пролетаріату. «...Робітнича партія, — писав Ленін, — поставила на своєму прапорі *підтримку селянства... оскільки це селянство здатне на*

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 215.

² Там же, стор. 222.

революційну боротьбу проти залишків кріпосництва взагалі і проти абсолютизму зокрема»¹.

Наявність же у російського селянства революційних можливостей стала історично незаперечним фактом, зумовленим усім ходом історичного розвитку Росії. Завдання соціал-демократії у відношенні до селянства в цих умовах зводилося до того, щоб пробудити його революційні сили і спрямувати їх на досягнення загального завдання прогресивного розвитку країни. Виходячи з цього, Ленін указував, що «робітнича партія не може, не порушуючи основних заповітів марксизму і не роблячи величезної політичної помилки, *пройти мимо тих революційних елементів, які є і в селянстві, не подати підтримки цим елементам»².*

У питанні про ставлення до селянства, внаслідок своєрідності його становища в класових взаємовідносинах російського суспільства, соціал-демократична партія не могла обмежитися простим запозиченням готових теоретичних положень, а повинна була на основі точного врахування своєрідності конкретно-історичних умов дати самостійне розв'язання цього найважливішого для класової боротьби російського пролетаріату питання. Своєрідність ця полягала в тому, що російська дійсність, за визначенням Леніна, включала в себе «дві соціальні війни», які міцно перепліталися одна з одною,— війни всього народу проти самодержавно-кріпосницьких порядків і війни, яка дедалі більше оформлялася в надрах зростаючого капіталістичного суспільства, за знищення усякого класового панування. Визволення від гніту капіталу в конкретних умовах Росії передбачало насамперед розв'язання загальнодемократичних завдань і залучення селянства до боротьби за кінцеві цілі пролетаріату, що було можливе на ґрунті загальнодемократичної боротьби проти пережитків кріпосництва і його знаряддя—самодержавства.

Викриваючи «економістів», які твердили про неможливість залучення селянства на бік пролетаріату, торкаючись, зокрема, розумувань з даного питання Мартинова, ніби «*приєднання селянської маси... до нашого руху при даних умовах є річ дуже проблематична*», Ленін

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 215.

² Там же, стор. 217.

вказував, що це — «хороший зразок тих дуже «благовидних» і дуже дешевих міркувань, з допомогою яких російський соціал-демократизм спрощувався до економізму»¹. Інтереси пролетаріату в політичній боротьбі вимагають, щоб він використовував і рухав уперед будь-який демократичний рух, в тому числі, і головним чином, рух селян, який «...почнеться боротьбою з сільськими кріпосниками, а кінчиться — повстанням проти того наймогутнішого і наймерзеннішого залишку кріпосництва, що зветься царським самодержавством»².

Отже, співвідношення суспільних сил Росії на рубежі XIX—XX століть складалося таким чином, що виконання історичної місії — визволення російського суспільства від абсолютизму — повинно було випасти на долю пролетаріату. Навіть ліва фракція великої буржуазії, яка в ідейно-політичному відношенні оформилася в лібералізм, не становила сили, непримиренної щодо самодержавства. Її задовольняло створення такої форми державного управління, при якій у руках старої влади залишалися б усі найважливіші знаряддя класового гноблення. Інтереси буржуазії щільно переплелися з інтересами відживаючого класу феодального суспільства — дворянства — на основі захисту від революційно настроєного пролетаріату і селянства. З другого боку, це зробило російський пролетаріат осереддям усіх революційних сил Росії, заінтересованих у революційному знищенні існуючого стану речей. Так співвідношення класових сил напередодні буржуазно-демократичної революції визначило можливість і необхідність *гегемонії пролетаріату*.

Революція 1905 року яскраво показала контрреволюційну суть російської буржуазії. Могутній натиск пролетаріату (загальний жовтневий страйк 1905 р.) і селянства (хвиля повстань) кинув спочатку октябристів, а потім і кадетів в обійми самодержавства. У той час, коли пролетаріат самовіддано боровся за знищення самодержавно-поміщицьких порядків, буржуазія перекинулася в табір реакції, бажаючи покінчити з революцією шляхом угоди з реакційними силами на базі конституційної монархії. Ленін з приводу цього писав: «Пролетаріат

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 97.

² Там же, стор. 124.

бореться, а буржуазія крадеться до влади». Залишаючи машину гноблення в руках царизму, ліберальна буржуазія тим самим доводила свою соціально-політичну спорідненість з силами старого і віджилого, а через це — всю глибину безодні, що відділяла її від справді прогресивних і революційних сил російського суспільства.

Ідея гегемонії пролетаріату, теоретично розроблена Леніним у боротьбі проти опортунізму «економістів», лягла в основу теорії переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Ленінське вчення про гегемонію пролетаріату в буржуазно-демократичній революції було практично застосоване не тільки в Росії, а і в країнах народної демократії.

Отже, нове, що вніс Ленін у марксистську науку про класову боротьбу в розглядуваній період, полягає в розвитку положень про класову боротьбу, як боротьбу політичну, про співвідношення реформи і революції, про ставлення пролетаріату і його партії до інших класів та партій, про союз пролетаріату і селянства, про гегемонію робітничого класу Росії в загальнодемократичній боротьбі.

РОЗДІЛ ІV

ЛЕНІН ПРО РОЛЬ СУБ'ЄКТИВНОГО ФАКТОРА В РЕВОЛЮЦІЙНІЙ БОРОТЬБІ ПРОЛЕТАРІАТУ

1. Закономірності формування соціалістичної свідомості та її роль у революційній боротьбі

Одним з найважливіших питань марксистської теорії, розвиток яких висувався історичними завданнями пролетарського руху, було питання про роль передових ідей, соціалістичної свідомості, про їх вплив на хід класової боротьби. Теоретичне розроблення цього питання мало величезне значення для революційної марксистської партії — керівної сили в класовій боротьбі пролетаріату.

Характерною особливістю ідеологів пролетаріату було те, що своє вчення вони розвивали на основі практики революційної боротьби, удосконалювали його як зброю практичного перетворення світу.

Відкриття матеріальної основи історичного процесу було для Маркса і Енгельса засобом обґрунтування історичної необхідності соціалізму. Проте засновники марксизму не обмежилися простою констатацією цієї думки. Стверджуючи первинність буття щодо свідомості, вони зовсім не вважали свідомість пасивним наслідком матеріального буття.

Створюючи матеріалістичне розуміння історії в той період, коли в соціології безроздільно панував ідеалізм, Маркс і Енгельс головну увагу звернули на розкриття основної тези історичного матеріалізму — про залежність суспільної свідомості від суспільного буття, про визначальну роль економіки в розвитку суспільства, що було теоретичним обґрунтуванням робітничого руху, утвердженням історичної неминучості настання соціалізму. В листах, присвячених історичному матеріалізму, Енгельс говорив про те, що в боротьбі з ідеалізмом йому

і Марксу доводилося обґрунтовувати і підкреслювати головний принцип матеріалізму в історії, внаслідок чого вони значно менше уваги приділили розробленню питання про роль суб'єктивного фактора в суспільному розвитку. Енгельс разом з тим відзначив, що при конкретному аналізі того чи іншого суспільного явища вони ніколи не обмежувалися з'ясуванням лише об'єктивної основи, а суворо враховували всю складну сукупність історичних фактів, що впливають на хід і результат суспільного розвитку.

Відкрите Марксом і Енгельсом матеріалістичне розуміння історії з самого початку було спрямоване не тільки проти ідеалізму, але й проти всіх форм вульгарно-матеріалістичного і фаталістичного тлумачення історичного процесу. Фаталізм чужий самому духу марксистської теорії, що є теорією не тільки пізнання, але й революційного перетворення світу. Не випадково Маркс у своїй критичній оцінці попереднього матеріалізму підкреслював, як один з найістотніших недоліків його, — споглядальність, нерозуміння ним активної, дійової ролі свідомості.

Маркс і Енгельс боролися як проти ідеалістичного перетворення свідомості в абсолют, так і проти вульгарно-матеріалістичного ігнорування ролі свідомості в суспільному розвитку і дали єдино наукове розв'язання питання про співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості. Так, уже в одній з ранніх своїх праць — «До критики гегелівської філософії права» — Маркс указує, що теорія стає матеріальною силою, як тільки вона оволодіває масами. В цьому формулюванні дається науковий критерій для визначення справжньої ролі ідей, які виникають на базі умов матеріального життя суспільства і які перетворюються в серйозну силу суспільного розвитку. І, якщо внаслідок певних, історично визначених причин, Маркс і Енгельс менше уваги приділили теоретичному розробленню питання про роль суб'єктивного фактора в історії, то, вказує Енгельс, «як тільки справа доходила до зображення будь-якого історичного періоду, тобто до практичного застосування, справа змінювалася, і тут уже не могло бути ніякої помилки»¹.

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані листи, Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 403.

Такі твори Маркса, як «Класова боротьба у Франції», «Вісімнадцяте Брюмера...» та інші, є зразком матеріалістичного аналізу конкретних умов класової боротьби з урахуванням всієї сукупності факторів, як матеріальних, так і духовних, що визначають хід і результат історичних подій.

Визнання величезної ролі свідомості впливає із самої суті марксизму, який подолав споглядальність усього попереднього матеріалізму. Виступаючи проти вульгаризаторів марксизму, які трактують історію як фаталістичний або автоматичний процес, Енгельс підкреслює, що історію роблять люди, що в історичному процесі економічний фактор є визначальним лише в кінцевому підсумку, що на хід розвитку суспільства справляє зворотний вплив породжена економічними відносинами надбудова і вся сукупність форм суспільної свідомості. Він відмічав, що «економічне становище, це — базис, але на хід історичної боротьби справляють також вплив і в багатьох випадках визначають переважно *форму* її різні моменти надбудови...»¹. Показуючи, зокрема, роль держави, її вплив на хід історичного розвитку, Енгельс ясно і виразно з'ясовує точку зору марксизму в питанні про взаємодію економічної необхідності й факторів свідомої діяльності людей у процесі історичного розвитку. «Навіщо ж ми тоді б'ємося за політичну диктатуру пролетаріату, — писав Енгельс, — коли політична влада економічно безсила?»².

Перекручення «економістами» матеріалістичного розуміння історії в душі «економічного матеріалізму» було не чим іншим, як спробою «теоретично» обгрунтувати відмову від боротьби за політичне панування пролетаріату. Тому дальший розвиток марксистської теорії в питанні про роль ідей і політичних установ у розвитку класової боротьби означав удосконалення духовної зброї революційного пролетаріату.

К. Маркс і Ф. Енгельс на основі матеріалістичного розуміння історії дали аналіз розвитку капіталістичної формації, розкрили закони її розвитку, показали історичну неминучість її загибелі. Разом з тим вони розкрили специфіку класової боротьби пролетаріату і показали,

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані листи, стор. 402.

² Там же, стор. 409.

що той стихійний шлях її розвитку, який підготовлював революції в інтересах експлуататорських класів, неприйнятний для здійснення соціалістичної революції, яка має зробити докорінний переворот в усьому ході суспільного розвитку. Тому з самого початку засновники марксизму пов'язали питання про розвиток класової боротьби пролетаріату з питанням про перетворення стихійного робітничого руху в рух, спрямовуваний революційною свідомістю. «Там, де справа йде про цілковите перетворення суспільного ладу,— писав Маркс,— маси самі повинні брати в цьому участь, самі повинні розуміти, за віщо йде боротьба, за віщо вони проливають кров і жертвують життям»¹.

Отже, Маркс і Енгельс не обмежились з'ясуванням об'єктивних умов, що породжують революційність пролетаріату, вони також розкрили закон перетворення стихійного робітничого руху в свідому боротьбу на основі з'єднання його з науковим соціалізмом. Відкрити ними теорію історичного процесу, яка стала науковим обґрунтуванням соціалізму, Маркс і Енгельс практично спрямували на з'єднання з робітничим рухом. «Спрямування соціалізму до злиття з робітничим рухом,— писав В. І. Ленін у 1899 році,— є головна заслуга К. Маркса і Фр. Енгельса: вони створили таку революційну теорію, яка пояснила необхідність цього злиття і поставила завданням соціалістів організацію класової боротьби пролетаріату»².

Ленін підкреслює тут думку, що марксизм, який пояснив історичну необхідність класової боротьби пролетаріату, разом з тим показав і ту роль, яку повинна відіграти теорія в перетворенні цієї боротьби в могутню силу, спроможну знищити капіталістичний лад і створити нове, соціалістичне суспільство. Це говорить про те, що марксистська теорія за своєю суттю виключає всякий фаталізм і розкриває мобілізуючу і організуючу роль соціалістичної свідомості в робітничому русі.

Перетворення стихійної класової боротьби пролетаріату в свідому можливе лише на основі оволодіння соціалістичною свідомістю. Остання ж не є простим, безпосереднім відображенням у головах робітників умов їх матеріального життя. Усвідомлення пролетаріатом його

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані твори, т. 1, стор. 98—99.

² В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 229.

суспільного буття, історичної мети і засобів боротьби являє собою складний і тривалий процес. Звідси випливає та величезна роль, яку повинна відігравати революційна теорія в розвитку робітничого руху.

Ця сторона питання набула свого дальшого розвитку і обґрунтування в працях Леніна, спрямованих проти «економістів», які намагалися замовчати, перевернути основні ідеї марксизму про взаємовідношення об'єктивної необхідності й свідомої діяльності в складному процесі боротьби пролетаріату за своє соціальне визволення.

В нових історичних умовах, коли суперечності капіталізму дійшли до краю, захист і дальший розвиток цих великих ідей марксизму набрали величезного значення. Завдання організації і мобілізації сил пролетаріату для революції, що наближалася, передбачало всебічне його озброєння, насамперед озброєння марксистською теорією, розвинутою і збагаченою на основі нового досвіду міжнародного робітничого руху.

Якщо перед Марксом і Енгельсом в галузі теорії стояло завдання довести *об'єктивну основу* робітничого руху, то перед Леніним постало на всю широчінь завдання обґрунтувати конкретні шляхи і засоби боротьби за досягнення кінцевої мети. Для цього в першу чергу необхідно було всебічно розробити питання про роль передової теорії, про умови і шляхи формування соціалістичної свідомості, про значення організації пролетаріату, партії, ідеологів, вождів. Інакше кажучи, необхідно було *всебічно розкрити значення суб'єктивного фактора в перетворенні історичної можливості соціалізму в дійсність*.

Спираючись на вчення Маркса і Енгельса, борючись проти всіляких спроб фальсифікації марксистського вчення, Ленін виконав це всесвітньо-історичне завдання. Він всебічно обґрунтував марксистське розв'язання питання про взаємовідношення суспільного буття і суспільної свідомості і створив розгорнуте вчення про роль соціалістичної свідомості в робітничому русі на основі глибокого аналізу закономірностей нової епохи і специфічних умов класової боротьби російського пролетаріату.

Розвиваючи марксистське вчення в питанні про взаємовідношення суспільного буття і суспільної свідомості в застосуванні до класової боротьби пролетаріату взагалі і до класової боротьби російського пролетаріату зокрема, Ленін дає розгорнуте вчення про співвідношен-

ня стихійності і свідомості в робітничому русі, викриває «теорію» стихійності, як ідейну основу опортуністичної політики і практики «економістів», спрямованих на відволікання пролетаріату від боротьби за його кінцеві цілі, з'ясовує величезну роль соціалістичної свідомості для робітничого руху.

Ще в період боротьби з народництвом, з його суб'єктивним методом в соціології, викриваючи антинаукове, ідеалістичне розуміння ним ходу суспільного розвитку, Ленін указував, що тільки на основі матеріалістичного розуміння історії можна дати наукову відповідь на питання про значення в історії факторів свідомості, що тільки ідея історичного детермінізму вперше дала науковий критерій для визначення їх справжньої ролі. Ленін тоді вже викрив спроби приписати марксизму «вузькість» у розумінні історичного процесу. «...Матеріалісти (марксисти) були першими соціалістами, які висунули питання про необхідність аналізу не самої економічної, а всіх сторін суспільного життя...»¹. Приписування історичному матеріалізму механістичного детермінізму і фатальної автоматичної дії Ленін вважав плодом власної фантазії ворогів марксизму.

Ленін розкрив гносеологічні корені народницької схеми історичного процесу, яка полягала в нерозумінні діалектики зв'язку між суспільним буттям і суспільною свідомістю, між історичною необхідністю і свідомою діяльністю людей. Ігноруючи дійсний зв'язок між об'єктивним і суб'єктивним в історичному процесі, народники прийшли до абсолютного заперечення ролі внутрішньої закономірності суспільного розвитку, піднісши до абсолюту діяльність окремих осіб і вбачаючи в історії лише здійснення улюблених ідей цих видатних осіб.

Це ж нерозуміння діалектичного зв'язку буття і свідомості було і в основі «теорії» «економістів», які владали в іншу крайність, заперечували взагалі роль свідомої діяльності людей і зводили історичний процес до автоматичної дії лише однієї економічної необхідності.

Відстоюючи марксизм від нової спроби його перекрутити, Ленін з'ясовує справжню роль свідомості в розвитку історичного життя, показує, що історичний матеріалізм не тільки встановлює можливість зворотної дії

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 139.

свідомості на хід історичного розвитку і класової боротьби пролетаріату, але її обґрунтовує *необхідність* цієї дії.

В своїх теоретичних побудовах «економісти» виходили з того, що об'єктивна можливість переходу до нового суспільного ладу перетвориться в дійсність стихійно, незалежно від свідомої дії на хід історичного розвитку і класової боротьби пролетаріату в її політичній формі. Революційна теорія, зусилля ідеологів, на їх думку, зовсім марні і не можуть справити скільки-небудь ефективного впливу на розвиток робітничого руху. Звідси їх проповідь «невтручання» в стихійний хід робітничого руху, проповідь «вичікування суспільних наслідків» із стихійного процесу класової боротьби, що з практичного погляду означало відмову від завоювання соціалізму.

Ленін викрив реакційну суть «теорії» «економістів» та їх обвинувачень на адресу революційної соціал-демократії в «применшенні значення стихійного елемента» і «перебільшенні» ролі свідомості, з'ясував справжню роль соціалістичної свідомості, умови і шляхи з'єднання соціалізму з робітничим рухом, роль партії і вождів пролетаріату в цьому складному і тривалому процесі.

Вульгарне, догматичне тлумачення марксизму як теорії, яка, мовляв, пояснює всі прояви суспільного життя лише самою автоматично діючою економічною необхідністю, нічого спільного не має ні з дійсністю, ні з марксизмом.

Яке ж справжнє співвідношення стихійності і свідомості? Яка справжня роль соціалістичної свідомості в робітничому русі? Ось ті питання, які повинні були знайти своє теоретичне обґрунтування в нових умовах класової боротьби пролетаріату і які розв'язані в працях Леніна, спрямованих проти вульгаризаторської теорії і зрадницької практики «економістів».

Робітничий рух в умовах капіталістичного суспільства являє собою процес природно-необхідний. Він є результатом і породженням внутрішніх суперечностей цього суспільства і виникає стихійно. Боротьба робітників породжується умовами їх існування. Отже, джерела робітничого руху, боротьба пролетаріату мають об'єктивну основу. Але питання про те, якими шляхами повинен іти робітничий рух, щоб знищити капіталізм і створити соціалістичне суспільство, не вичерпується з'ясуванням об'єктивних його передумов, а зв'язано із з'ясуванням

питання про роль і значення соціалістичної свідомості в цьому русі.

Ленін підкреслював, що ні один клас не може перемогти, не усвідомивши своїх справжніх завдань. У застосуванні до пролетаріату це положення набирає особливого значення. Досягнення кінцевої мети пролетаріатом можливе лише на основі перетворення його стихійного руху в свідому боротьбу. Свідомість мас, указував Ленін,— це джерело непереможності робітничого руху.

Вся попередня історія розвивалася завдяки діяльності людей, які, займаючись виробництвом, на основі певної закономірності несвідомо творили свою історію, не замислюючись над суспільними наслідками своєї діяльності. Змінюючи суспільне буття, люди змінювали і свою свідомість. В надрах кожного суспільного ладу стихійно створювалися передумови для його знищення і переходу до нового суспільного ладу. Але сам перехід завжди був зв'язаний із свідомою діяльністю тих класів, які йшли до панування. Прогресивні класи усвідомлювали конфлікт між новим і старим і свої сили спрямовували на розв'язування цього конфлікту революційним шляхом. У ці революційні періоди передові ідеї, створювані ідеологами прогресивних класів, були відображенням назрілих потреб матеріального життя суспільства і, отже, серйозною зброєю практичного перетворення суспільних відносин. Історично необхідна стихійна діяльність людей, перетворюючись у революційні періоди в свідому діяльність, створювала умови для суспільних змін.

Таким чином, суспільна свідомість, виникаючи і змінюючись на основі перетворень суспільного буття, сама перетворювалася в могутній рушій соціального прогресу.

Цей закон зв'язку і взаємовідношення суспільного буття і суспільної свідомості, зрозуміло, неоднаково проявляється в історії розвитку різних класів. У застосуванні до робітничого руху прояв цієї загальної закономірності якісно видозмінюється, набуває своєрідних рис, зумовлених як специфікою класової боротьби пролетаріату, так і специфікою самої соціалістичної свідомості, що відрізняється від усіх попередніх історичних форм ідеології.

В надрах буржуазного суспільства на основі стихійного розвитку його суперечностей, як показали засновники марксизму, створюється реальна можливість його

загибелі, можливість перемоги нового суспільного ладу — соціалізму. Народжуваний у надрах капіталістичного суспільства стихійний робітничий рух є прогресивним, об'єктивно спрямованим проти основ капіталістичного ладу. В середовищі пролетаріату формується і свідомість необхідності боротьби проти гніту і експлуатації, боротьби за соціальне визволення. Корені цієї свідомості криються в матеріальних умовах життя пролетаріату. Саме становище робітничого класу в буржуазному суспільстві спонукає його до боротьби за революційну суспільну перебудову. На ці джерела соціалістичної свідомості вказували Маркс і Енгельс: «виникає клас, який змушений нести на собі всі тяготи суспільства, не користуючись його благами, який, будучи витіснений з суспільства, неминуче стає в найрішучішу суперечність до всіх інших класів; цей клас становить більшість усіх членів суспільства, і від нього виходить усвідомлення необхідності докорінної революції, комуністична свідомість...»¹.

Отже, саме суспільне буття викликає у пролетаріату свідомість необхідності боротьби за краще майбутнє. Проте це зовсім не означає, що соціалістична наука, як ідеологія робітничого класу, як наукове відображення його корінних завдань, прямо і безпосередньо зумовлюється економічним становищем пролетаріату.

Ідеї соціалізму являють собою одну з форм суспільної свідомості — науку, і внаслідок цього мають специфічні закономірності свого виникнення і розвитку, властиві науці. «...Соціалізм,— писав Ленін у статті «Лист «Північному союзіві»» (1902),— будучи ідеологією класової боротьби пролетаріату, підлягає загальним умовам виникнення, розвитку і зміцнення ідеології, тобто він ґрунтується на всьому матеріалі людського знання, передбачає високий розвиток науки, вимагає наукової роботи і т. д. і т. д.»².

Який же зв'язок і взаємовідношення між соціалізмом як наукою і стихійним потягом до соціалізму, породжуваним робітничим рухом?

Стихійний потяг до соціалізму зростає безпосередньо на базі матеріальної нужди мас, є природним протестом

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 3, Держполітвидав УРСР, 1959, стор. 64—65.

² В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 136.

проти цієї нужди і безправ'я. Будучи безпосереднім відображенням буття, стихійна свідомість дає простір для появи фантастичних уявлень про причини злиденного становища пролетаріату, перекручення дійсного стану речей.

Історичний досвід класової боротьби російського пролетаріату цілком стверджує це положення. Першою формою його боротьби був бунт, який породжувався безпосереднім почуттям обурення і помсти. Викликана до життя думка про необхідність боротьби проти існуючого стану речей ще не ясна. В цих бунтах нема ще усвідомлення мети боротьби, неясні шляхи, засоби і методи боротьби. Про це свідчить опис одного з таких бунтів, що виник в 1882 році на фабриці Демидова. «Двоповерховий і триповерховий будинки, де йшло фабричне виробництво, являли собою картину справжнього зруйнування: в усіх поверхах цих корпусів шибки у вікнах були розбиті, рами і двері були знищені, приводні ремені порізані і розкидані»¹. Інакше кажучи, почуття помсти і гніву, що прорвалися, обрушилися на все, що мало яке-небудь відношення до гніту і експлуатації. Проте в цих бунтах робітники ще не усвідомлюють справжніх причин їх економічного рабства. Стихійна свідомість не в силі узагальнити окремі факти і прояви, які вона безпосередньо відображує, неспроможна проникнути у внутрішню закономірність подій, що відбуваються, розкрити основні пружини суспільного руху, відкрити рушійну силу суспільного розвитку, яка дає можливість завбачити майбутнє.

Стихійна свідомість включає в себе необхідні передумови, які роблять можливим перетворення стихійного руху в свідому боротьбу, бо в цій стихійній свідомості відображається могутній протест мас, проявляється їх творча ініціатива. В стихійному русі народжується потяг до соціалізму, визріває ідея класової боротьби. В самому стихійному русі пролетаріат нагромаджує досвід, поступово звільняється від багатьох ілюзій, що спочатку панували над ним. Проте, взята окремо, стихійна свідомість обмежена за своїми можливостями, їй не вистачає розуміння того внутрішнього зв'язку подій, що відбуваються, яке дає тільки теоретичне наукове дослідження.

¹ В. Д. Черменский, Стачка, М., 1926, стор. 6.

Спочатку робітники вбачають ворогів у своїх безпосередніх хазяях, зберігаючи віру в царя, як «захисника народу». Так, петербурзькі текстильники в 1878 році під час страйку, що почався, звернулися з петицією до наслідника (майбутнього Олександра III), в якій просили задовольнити їх справедливі вимоги. Була потрібна тривала і вперта боротьба, щоб робітники позбулися цієї ілюзії і зрозуміли, що їм дійсно «ні на кого надіятися» в середовищі пануючого класу. Однак, щоб дійти до цієї свідомості, одного стихійного руху недосить. Рух, живлений лише стихійною свідомістю,— це рух «на дотик», він не має впевненості в правильності обраного шляху.

Соціалістична наука від стихійної свідомості відрізняється як за умовами свого виникнення, так і за змістом і значенням. Якщо стихійна свідомість є безпосереднім відображенням буття, то соціалізм у своєму виникненні лише в кінцевому підсумку визначається умовами матеріального життя суспільства. За своїм змістом соціалістична свідомість являє собою наукове узагальнення явищ навколишньої соціальної дійсності. Соціалістична наука розкриває в явищах суспільного життя їх необхідний внутрішній зв'язок, внутрішню закономірність і внаслідок цього дає руху впевненість і можливість орієнтування.

Як наукове узагальнення практики революційної боротьби, соціалістична теорія робить цю боротьбу цілеспрямованою, дає можливість передбачення, без якого ніяка революційна діяльність неможлива.

Зрозуміло, теорія «стає матеріальною силою» лише в практиці революційного руху. Поза практикою теорія, навіть найреволюційніша, безпредметна. Тому, виходячи з наукового аналізу відмінності стихійності і свідомості, з аналізу ролі і значення соціалістичної свідомості для робітничого руху, марксизм неминуче приходять до висновку про необхідність з'єднання соціалізму з робітничим рухом.

З'єднання соціалізму з робітничим рухом являє собою умову і закономірність формування соціалістичної ідеології, умову і закономірність розвитку самої соціалістичної науки. Ця закономірність визначається специфікою соціалізму, як ідеології найреволюційнішого в історії класу.

Підлягаючи загальним закономірностям формування ідеології і будучи результатом усього попереднього розвитку суспільної думки, спадкоємцем усіх кращих ідей, вироблених людством, соціалізм втрачає своє значення, якщо він не проникає в стихійну боротьбу мас, якщо він лишається осторонь неї.

Виникаючи незалежно від безпосередньої стихійної боротьби мас, науковий соціалізм аж ніяк не є результатом простого саморозвитку ідей, плодом кабінетного роздумування його творців. Він являє собою узагальнення всесвітньо-історичної боротьби пролетаріату, об'єктивно спрямованої проти капіталістичного ладу. Ідеї соціалізму повинні неминуче знайти відгук у масі пролетаріату, оскільки вони відповідають тому прагненню до боротьби за краще майбутнє, яке стихійно виникає з умов життя пролетаріату, з його ненависті до існуючого стану речей.

Науковий соціалізм, отже, являє собою свідоме відображення стихійної боротьби мас проти основ класово-експлуататорського ладу.

Значення соціалістичних ідей для робітничого руху полягає в тому, що на їх основі робітничий клас усвідомлює реальні історичні закони суспільного розвитку, цілі і перспективи боротьби. Соціалістична свідомість є умовою вільної, історично усвідомленої діяльності мас — справжніх творців історії. Самі ідеї соціалізму при з'єднанні їх з робітничим рухом дістають реальний ґрунт для своєї перетворюючої дії. Без зв'язку соціалістичних ідей з революційною боротьбою мас, без поширення їх у масах ці ідеї лишаються тільки добрими намірами. В боротьбі з ідеалізмом народників Ленін підкреслював, що найчудовіші ідеї втрачають увесь свій смисл, коли вони не підтверджуються життям.

Отже, якщо стихійний робітничий рух в соціалістичних ідеях знаходить усвідомлення цілей і засобів боротьби, то соціалістична свідомість в стихійному русі дістає для себе реальний ґрунт.

Однак ці два процеси — процес стихійного робітничого руху і процес виникнення і розвитку соціалістичної ідеології, як вказує Ленін в книзі «Що робити?», спочатку йшли незалежно один від одного. «...Теоретичне вчення соціал-демократії виникло цілком незалежно від стихійного росту робітничого руху, виникло як природний

і неминучий результат розвитку думки у революційно-соціалістичної інтелігенції»¹.

Висловлене Леніним положення про незалежність виникнення соціалістичної свідомості від стихійного робітничого руху розкриває специфіку виникнення соціалістичної ідеології, як науки, що не є безпосереднім відображенням умов матеріального життя пролетаріату. Це ленінське положення, спрямоване проти вульгарно-матеріалістичного тлумачення даного питання «економістами», було згодом перекинуто Плехановим, який, виступаючи проти праці «Що робити?», звинуватив Леніна у відступі не тільки від марксизму, але й від матеріалізму взагалі. Перекинувши справжній смисл ленінського положення, Плеханов зображує справу так, ніби Ленін вважав, що все зводиться лише до «революційної бацили» — інтелігенції, яка додумується до соціалістичних ідеалів, і що їй, цій «творчій силі», протистоїть сіра інертна маса. Коротко кажучи, Леніну приписується ідеалістична нісенітниця народницької теорії про «героїв і юрбу».

Ленін ніде і ніколи не протиставляв і не міг за духом свого вчення протиставляти робітничий клас інтелігенції, як «неодухотворену масу» — «героям». Леніну, навпаки, належить заслуга обґрунтування творчої ролі мас в історичному процесі. Говорячи про те, що соціалістичні ідеї виникають незалежно від ходу стихійної боротьби, Ленін хотів лише підкреслити, що формування соціалістичної ідеології *безпосередньо* не залежить від стихійного робітничого руху, але це аж ніяк не означає, ніби стверджувалась думка про те, що ідеї соціалізму виникають самі по собі, незалежно від умов матеріального життя робітничого класу і його боротьби.

Як і всяка теорія, соціалізм повинен був виходити з нагромадженого до нього ідейного матеріалу, але корені його, як ще вказував Енгельс, знаходяться в матеріальних економічних фактах. Іншими словами, лише за своєю теоретичною формою соціалізм виникає спочатку тільки як дальший розвиток попередньої суспільно-філософської думки, за змістом же він був відображенням існуючих суперечностей капіталістичного суспільства².

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 337.

² Див. Ф. Енгельс, Анти-Дюрінг, Держполітвидав УРСР, 1953, стор. 17.

Розглядуване положення Леніна є, отже, тільки дальшим розвитком марксистського вчення в даному питанні, гобто вчення про те, що не в ігноруванні умов матеріального життя суспільства полягає незалежність соціалістичних ідей від стихійної боротьби мас, а в науковому аналізі цих умов, у виявленні внутрішніх законів їх розвитку. Показуючи своєрідні закономірності виникнення соціалізму, як ідеологічного процесу, його відмінність від стихійної свідомості, що породжується стихійною боротьбою мас, Ленін мав на увазі таке питання: чи можуть самі маси, керовані своїм «соціалістичним інстинктом», будучи полишені своїм власним силам, прийти до соціалізму незалежно від пропаганди в їх середовищі соціалістичної свідомості?

Це важливе питання розв'язувалося «економістами» в цілковитій суперечності з духом марксизму. «Економісти» твердили, що самий стихійний робітничий рух, без дії соціалістичної свідомості ззовні досягне кінцевої мети. Щождо Плеханова, то він явно переплутав два питання: питання про те, чи викликає економічна необхідність у пролетаріату стихійний потяг до соціалізму, з питанням, яке дійсно було «спірним» (між марксизмом і опортунізмом), — чи можуть робітники прийти до соціалізму, будучи полишені своїм власним силам? Перше питання марксизм розв'язує позитивно, і Ленін всебічно обгрунтовує його, показуючи, як внаслідок самих життєвих умов пролетаріат тягнеться до соціалізму. «...Робітничий клас *стихійно* тягнеться до соціалізму», вказував Ленін, бо «соціалістична теорія глибше від усіх і вірніше від усіх визначає причини бідувань робітничого класу, а тому робітники і засвоюють її так легко, *якщо* тільки ця теорія сама не пасує перед стихійністю, *якщо* тільки вона підпорядковує собі стихійність»¹.

Друге питання докорінно відрізняється від першого. Саме воно і було предметом ленінського аналізу. Ленін ще у своїх зауваженнях до першого проекту програми партії, складеного Плехановим, вказував на помилки останнього в даному питанні, підкреслюючи, що Плеханов ставить поруч «поширення свідомості» і «ріст обурення» пролетаріату. Там же Ленін говорить і про те, що зростання обурення робітників і загострення їх класової боротьби

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 346.

являє собою процес стихійний, а свідомість повинна внести революційна соціал-демократія¹.

Зміщування «соціалістичного інстинкту» з соціалістичною свідомістю є перекинуванням марксизму, перекинуванням дійсного стану речей. «Соціалістичний інстинкт» викликається безпосередньо економічною необхідністю, але цього не можна сказати про соціалістичну свідомість. Рух мас, керований тільки цим «інстинктом», не може привести до соціалізму, це можливо лише на основі з'єднання того і другого.

Ідею про глибоку єдність цих двох моментів у робітничому русі Ленін рельєфно висловив у статті «Нові події і старі питання», вміщеній в «Искре». Говорячи про те, що ідея революційного повстання є немінучим і природним кроком самого руху, Ленін підкреслює, що ця ідея є такою лише в тому випадку, якщо «ми не дозволимо собі ні на крок ухилитися від завдання, що насувається на нас, нависло над нами,— допомогти цим масам, які піднімаються вже, і піднятися сміливіше й дружніше...»². Джерело перемоги класової боротьби пролетаріату Ленін бачить в єдності стихійної боротьби мас, що піднімалася, і свідомого керівництва цією боротьбою. Свідоме керівництво рухом тільки і може вирішити наслідок справи.

Стихійність і свідомість, будучи відмінними одна від одної за змістом і джерелами свого виникнення, єдині в загальній справі боротьби робітничого класу за своє соціальне визволення.

Заслуга Леніна полягала в тому, що він, всупереч вульгаризаторству і догматизму «економістів», довів, що пролетаріат «своїми власними силами», «своїм власним досвідом» без свідомого впливу з боку соціалістичної інтелігенції не може виробити соціалістичну свідомість і, отже, перемогти в боротьбі за соціальне визволення.

Ленінське вчення про співвідношення стихійності і свідомості є дальшим розвитком марксистського вчення в питанні про взаємовідношення суспільного буття і суспільної свідомості і спрямоване як проти ідеалізму, так і проти вульгарно-матеріалістичного розуміння свідомості, як пасивного відображення буття, неспроможного до зворотної, творчої на нього дії.

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 6.

² Там же, стор. 240.

Говорячи про необхідність внесення соціалістичної свідомості ззовні, Ленін зовсім не відриває суспільну свідомість від буття, а лише з'ясовує всю складність їх діалектичного зв'язку. Ленін показує відмінність між безпосереднім відображенням, що проявляється у формі «буденної» свідомості, і науковим відображенням — у формі певної системи поглядів, що виражають корінні інтереси певного класу. В результаті безпосереднього відображення капіталістичної дійсності в процесі стихійної боротьби трудящих проти гноблення у них може виникнути лише тред-юніоністська свідомість. Вироблення ж соціалістичної ідеології, як відображення корінних інтересів робітничого класу, підлягає загальним законам розвитку ідеології. Її створюють ідеологи класу, люди, які займаються науковим пізнанням закономірностей суспільного розвитку. Це, однак, не означає, що соціалістична ідеологія виникає цілком незалежно від робітничого руху. Науковий соціалізм виникає на основі робітничого руху, як його відображення, як відповідь на потреби класової боротьби пролетаріату. Цим і зумовлена сама можливість його «внесення» в робітничий рух.

Заслуга Леніна полягала в тому, що він дав глибоке теоретичне обґрунтування практичному висновку про необхідність з'єднання наукового соціалізму з робітничим рухом. Теорія ж «економістів» ні до чого іншого не могла привести, як до відриву соціалістичної свідомості від класової боротьби пролетаріату. Класовий смисл цієї теорії очевидний. Теоретична ж неспроможність її полягає в тому, що в ній змішується питання про існування об'єктивних передумов для виникнення соціалістичної свідомості з самою соціалістичною свідомістю, здатною на основі цих об'єктивних передумов спрямувати боротьбу пролетаріату на побудову соціалістичного суспільства.

Змішуючи ці два питання, «економісти» робили висновок про те, що ніби нема необхідності вироблювати соціалістичну свідомість науковими засобами, вносити її в робітничий рух, створювати соціалістичну партію для здійснення історичного завдання пролетаріату. «Усі, хто говорить про «переоцінку ідеології», про перебільшення ролі свідомого елемента і т. п., — писав Ленін у праці «Що робити?», — уявляють, що чисто робітничий рух сам по собі може виробити і виробить собі

самостійну ідеологію, аби тільки робітники «вирвали з рук керівників свою долю». Але це глибока помилка»¹.

Класова боротьба пролетаріату створює тільки об'єктивні передумови для виникнення соціалістичної ідеології, але сама із себе не може породити соціалістичну свідомість. Говорячи, що про самостійну, самими робітниками вироблену соціалістичну ідеологію в ході їх стихійного руху не може бути й мови, Ленін підкреслює, що «питання стоїть тільки так: буржуазна чи соціалістична ідеологія?». Такий неминучий висновок, що впливає із самої закономірності формування соціалістичної свідомості.

Всяка недооцінка, всяке применшення соціалістичної свідомості, вказував Ленін, неминуче вестиме до посилення буржуазної свідомості, її впливу на робітничий рух. Стихійний робітничий рух без впливу на нього соціалістичної свідомості неминуче виявиться підкореним буржуазному впливові. «...Стихійний робітничий рух є тред-юніонізм..., а тред-юніонізм означає якраз ідейне поневолення робітників буржуазією»². Там, де нема соціалістичної свідомості, де стихійний рух полишений самому собі, там існує реальна база для проникнення буржуазної ідеології, для поширення буржуазних ідей про «гармонію» класових інтересів, про необхідність використання лише легальних форм «боротьби». Прикладом цього може бути, зокрема, спроба ідеологів російської буржуазії підмінити масовий рух російського пролетаріату «культуртрегерською» діяльністю. Так, на початку 900-х років у Москві організовувалися публічні лекції для робітників, де представники буржуазної «науки», виконуючи соціальне замовлення буржуазії, намагалися нав'язати робітникам думку, що каси взаємодопомоги є найкращим засобом поліпшення їх матеріального становища. Буржуазні філантропи намагалися запевнити робітників, що низька заробітна плата є результатом «переповнення ринків робочою силою», утримуючись, зрозуміло, від відповіді на запитання, чому ці ринки виявляються переповненими. Вони радили робітникам «розумно і культурно проводити час», організуючи народні клуби, і т. д. і т. д. Коротко кажучи, буржуазні ідеологи закликали робітників «боротися» «на ґрунті насущних економічних інтересів»,

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 343.

² Там же, стор. 344—345.

культурно проводити час, а не боротися проти гніту і експлуатації.

Своєрідним практичним перетворенням в життя ідей «економізму» був у Росії так званий «поліцейський соціалізм». Жандармський полковник Зубатов з цілковитою точністю повторив «Credo» «економізму». «Я з успіхом переконаю публіку,— просторікував він,— що робітничий рух одне, а соціал-демократія інше. Там метою є політика, тут — ідеологічна теорія. Робітник повинен прагнути до громадянського зрівняння з так званими «привілейованими» класами, що аж ніяк не вимагає ні соціалізму, ні політичної свободи. Він не повинен упустити синицю з рук і гнатися за журавлем у небі»¹.

Боротьба робітників на ґрунті «повсякденних питань» повністю відповідала завданням і цілям «поліцейського соціалізму», бо така діяльність позбавляла робітничий рух його революційності і вела його до підкорення інтересам буржуазії.

Там, де відсутнє свідоме керівництво, панує стихія, і якщо зважати на те, що робітничий клас неоднорідний, що поряд з передовими представниками в ньому є і відсталі елементи, то ясно, що в буржуазному суспільстві існує реальна небезпека проникнення в робітничий рух буржуазної ідеології, реальна небезпека її згубного впливу. На факти розбещуючого впливу буржуазної ідеології неодноразово вказувала «Іскра».

Звільнити робітничий рух з-під впливу буржуазної ідеології можна лише на основі внесення в нього соціалістичної свідомості. Тільки проникнення соціалістичної свідомості в середовище робітничого класу може скерувати робітничий рух по правильному шляху. «І чим молодший соціалістичний рух...— писав Ленін, розвиваючи вказане положення в застосуванні до Росії,— тим енергійнішою повинна бути через те боротьба проти всіх спроб зміцнити несоціалістичну ідеологію, тим рішучіше треба остерігати робітників від тих поганих порадишників, які кричать проти «перебільшення свідомого елементу» і т. п.»².

Соціалістична свідомість, внесена в робітничий рух, перетворюється в мобілізуючу і організуючу силу, в

¹ Журнал «Красная летопись» № 2—3, 1922, стор. 208—209.

² В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 346.

могутню зброю робітничого класу в його боротьбі за суспільне перетворення.

Отже, без революційної теорії революційний робітничий рух неможливий тому, що, розвиваючись на основі стихійності, він неминуче потрапляє під вплив буржуазної ідеології і виявляється підкореним інтересам буржуазії.

Це ленінське положення стверджене всім історичним ходом розвитку класової боротьби пролетаріату.

Робітничий рух, відірваний від соціалізму, неминуче роздрібнюється і впадає в буржуазність, а робітничий клас втрачає свою класову політичну самостійність. Відірваність соціалізму від робітничого руху, як показує історичний досвід, приводить до слабкості того і другого. Тільки в єдності соціалізму з робітничим рухом полягає джерело перемоги пролетаріату в його історичній боротьбі.

Великому вождю революції Леніну належить заслуга як теоретичного обґрунтування ідеї з'єднання соціалізму з робітничим рухом, так і практичного втілення її в життя. В обґрунтуванні ролі і значення соціалістичної свідомості в робітничому русі Ленін підкреслював ту думку, що соціалістична теорія перетворює робітничий рух в *революційний*, тобто в такий, який у своєму розвитку приведе до досягнення кінцевої мети, що прискорить хід суспільного розвитку до соціалізму.

Робітничий рух може виникнути і розвиватися без революційної теорії, але, як стихійний процес, він змушений буде блукати в пітьмі, відчувати на собі дію всіляких випадковостей, і перспективи його перемоги не можуть бути практично передбачені. «Корабель без компаса» може досягти іншого берега, але може, блукаючи в безкраїх просторах морської стихії, загинути внаслідок руйнівної дії невідомих і чужих сил цієї стихії. Революційна теорія позбавляє робітничий рух від непотрібних блукань, від сліпого руху «на дотик» і вказує йому ясну мету і необхідні засоби для досягнення її.

Значення революційної теорії, отже, полягає в обґрунтуванні кінцевої мети робітничого руху, в обґрунтуванні шляхів і засобів боротьби за побудову комуністичного суспільства. В єдності революційної теорії і революційної практики — джерело непереможності визвольного руху робітничого класу.

2. Роль ідеолога в робітничому русі. Партія — ідейний вождь і організатор революційного робітничого руху.

Теоретично обгрунтувавши питання про з'єднання соціалізму з робітничим рухом, про умови формування соціалістичної свідомості пролетаріату, Ленін висуває і розв'язує питання про роль ідеологів, вождів робітничого класу в цьому процесі, розвиваючи далі і конкретизуючи марксистське вчення про роль особи в історії в застосуванні до класової боротьби пролетаріату.

Ленін піддає нещадній критиці вульгарно-матеріалістичну концепцію «економістів», які приписали марксисту абсурдну ідею заперечення ролі свідомого впливу особи на хід історичного процесу, показує цілковиту її несумісність з марксистом, з історичним матеріалізмом.

«Економісти», заперечуючи роль соціалістичної свідомості, заперечували також і роль передових діячів в організації класової боротьби пролетаріату. Вони стверджували, що ніякі зусилля «найнатхненніших ідеологів» не можуть стягти робітничий рух з його стихійного шляху, оскільки, за їх твердженням, в історії все відбувається лише завдяки «економічним інтересам», які зумовлюють завдання суспільного руху і його результат. Внаслідок цього роль людей, активний вплив їх на хід суспільного розвитку «економістами» взагалі заперечувались.

Викриваючи фаталістичне тлумачення марксисту «економістами», Ленін насамперед порушує питання про те, в якому випадку діяльність особи може бути успішною, в чому полягає гарантія того, що ідеї особи будуть здійснені в реальному житті?

Постановка і теоретичне обгрунтування цього питання Леніним у конкретних умовах Росії кінця ХІХ — початку ХХ століття, коли розв'язання назрілих революційних завдань було неможливе без організуючої і перетворюючої діяльності передових ідей, носіями яких були ідеологи пролетаріату, мали величезне практичне значення. Ленін показує, що умовою, яка забезпечує успіх діяльності ідеолога, гарантією того, що ця діяльність не буде безплідною, є лише безпосередній його зв'язок з класом, відповідність діяльності ідеолога інтересам робітничого класу, самому ходу історичного руху.

Ленін говорить про ідеолога, як про «народного трибуна», сила якого полягає в органічному зв'язку з народом. Але стати народним трибуном ідеолог може лише тоді, коли він зуміє побачити в житті нове і керувати боротьбу за перемогу цього нового. Глибоке наукове знання законів суспільного розвитку дає йому можливість проникнути у внутрішню закономірність подій, що відбуваються, встановити їх зв'язок, а отже, орієнтуватися в тому, що відбувається тепер, і передбачати майбутнє. В цьому запорука того, що діяльність ідеолога, спрямовувана відповідно до історичної необхідності, матиме успіх.

Ідеолог пролетаріату — це діяч, озброєний науковим знанням, виразник прагнень робітничого класу. Це не тільки теоретик, вчений, але й керівник, організатор, вождь, революціонер і за своїми думками, і за своїми діями. Він не протистоїть народові. Навпаки, увесь успіх його діяльності залежить від того, в якій мірі він повно виражає інтереси народу. Будучи громадським діячем, ідеолог робітничого класу повинен в об'єктивних умовах дійсності виявити прогресивну тенденцію і знайти реальну можливість її розвитку і перемоги. Саме таким діячем був В. І. Ленін.

Пролетарський ідеолог в умовах царської Росії — це професіонал-революціонер, людина, що присвячує революції, за висловом Леніна, не «самі тільки вільні вечори, а все життя». Він повинен користуватися авторитетом у маси, йому повинні вірити. Сила його авторитету в єдності його думки і діяльності з діяльністю мас, в нерозривному його зв'язку з масами. Пролетарський ідеолог — це організатор мас, людина революційної дії. Його завдання полягає не тільки в тому, щоб внести свідомість у маси, але й в тому, щоб організувати маси на боротьбу.

Отже, роль особи ідеолога в революційному русі визначається знанням законів суспільного розвитку, тісним зв'язком його з передовим класом суспільства, нерозривною єдністю його теоретичної діяльності з практикою революційної боротьби мас, умінням організувати боротьбу і керувати нею.

Всупереч «економістам», які заявляли, що в Росії 90-х років не було реальних умов для діяльності пролетарських ідеологів, Ленін підкреслював, що «саме те-

пер російський революціонер, керований дійсно революційною теорією, спираючись на дійсно революційний клас, який стихійно пробуджується, може — нарешті — нарешті! — випрямитися на весь свій зріст і розгорнути всі свої богатирські сили»¹.

Говорячи про інтелігентів, які зуміли стати на позиції соціалістичного світогляду і виявили готовність боротися за торжество соціалістичних ідей, Ленін разом з тим підкреслював, що чим ширше і глибше стає масовий робітничий рух, тим все більш можливе висунення безпосередньо із середовища самого робітничого класу кращих його представників. Ленін викрив спроби «економістів» звинуватити марксистів у тому, що вони ніби ігнорують самодіяльність, ініціативу робітничого класу, вважаючи, що вироблення соціалістичної свідомості є виключно справою інтелігенції. Ленін підкреслював, що у виробленні соціалістичної свідомості, в організації мас беруть участь також і робітники, кращі представники робітничого класу, які пройнялися передовими ідеями і зуміли стати в авангарді стихійної боротьби. Ленін невпинно наголошував на необхідності підготовки агітаторів, пропагандистів, керівників із середовища робітничого класу, в цьому він вбачав одну з умов перемоги революційних ідей. Проінявшись передовою ідеологією, такі робітники здатні керувати масою, працювати над вихованням комуністичної свідомості пролетарів. Російський робітничий рух висунув із своїх рядів багато видатних революціонерів, таких, як Мойсеєнко, Афанасьєв, Бабушкін, Петровський та інші. Про величезну роль таких вождів, які вийшли безпосередньо з народу, Ленін говорив: «Без таких людей російський народ лишився б назавжди народом рабів, народом холопів. З такими людьми російський народ завоює собі повне визволення від всякої експлуатації»².

Отже, діяльність ідеолога не скасовує історично свідому діяльність мас, а є необхідною її умовою. В єдності діяльності ідеологів і маси — запорука перемоги великого соціалістичного ідеалу.

Розвиваючи марксистське вчення про роль революційної теорії в робітничому русі, Ленін особливу увагу

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 403.

² В. І. Ленін, Твори, т. 16, стор. 322.

приділяє обґрунтуванню цього питання в застосуванні до конкретно-історичних умов Росії.

Російський робітничий рух, що почався в іншій обстановці, ніж на Заході, міг бути успішним при врахуванні досвіду міжнародного пролетаріату. Але, указував Ленін, для використання досвіду інших країн «недостить простого знайомства з цим досвідом... Для цього необхідне вміння критично ставитися до цього досвіду і самостійно перевіряти його»¹.

Зростання і розвиток російського робітничого руху настійно вимагали наукового керівництва ним. А це виявилось можливим лише на основі революційної теорії, розвинутої і конкретизованої в застосуванні до історичних умов класової боротьби російського пролетаріату.

Та авангардна роль, яку мав відіграти російський робітничий клас на чолі з революційною соціал-демократією, могла бути забезпечена лише на основі озброєння пролетаріату передовою революційною теорією, спроможною дати орієнтування в складних умовах боротьби. Якщо мати на увазі, що в цей період російська соціал-демократія перебувала ще в стадії перетворення в партію, стає зрозумілим, чому питання про ідейну основу партії набрало такого серйозного значення. Революційна теорія марксизму в цих умовах мала бути тим пробним каменем, з допомогою якого соціал-демократія могла позбавитися всіх чужих елементів, які з тієї чи іншої причини тимчасово приєдналися до неї.

Відстояти, обґрунтувати і розвинути далі велике революційне вчення марксизму, як ідейну основу російської соціал-демократії і російського робітничого руху, спрямувати його на з'єднання з робітничим рухом — в цьому було головне і вирішальне завдання. Від його розв'язання залежала доля революційного руху в країні. Потрібно було озброїти маси пролетаріату, що стихійно пробудилися, знанням справжніх цілей і завдань боротьби, без якого перемога робітничого класу неможлива. Необхідно було підпорядкувати могутній стихійний рух пролетаріату свідомому керівництву. Виконати це завдання, стати реальним втіленням з'єднання соціалізму з робітничим рухом, перетворити ідеї соціалі-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 331.

му в матеріальну силу могла лише організація революціонерів — *бойова, революційна, марксистська партія*.

Маркс і Енгельс, науково обгрунтувавши ідею комунізму, зробивши висновок про необхідність з'єднання соціалізму з робітничим рухом, пов'язали це питання з питанням про створення самостійної партії пролетаріату.

Думка про партію, як передовий загін пролетаріату, червоною ниткою проходить через усі твори засновників марксизму. Говорячи про класово самостійний характер робітничого руху, Маркс і Енгельс підкреслювали настійну необхідність для пролетаріату з'ясувати свої класові інтереси, а умовою здійснення цього може бути лише самостійна організація партії пролетаріату.

Питання про пролетарську партію Маркс і Енгельс розроблювали на основі суворого врахування конкретно-історичних умов розвитку робітничого руху, на основі врахування конкретних національних завдань того або іншого заgonу робітничого класу.

Засновники марксизму не тільки теоретично обгрутували питання про необхідність створення пролетарської партії, але й практично спрямували всі зусилля на створення такої партії, як реального втілення єдності соціалізму і робітничого руху. В боротьбі з сектантством прудоністів, бланкістів у роки діяльності I Інтернаціоналу Маркс і Енгельс домагаються прийняття (на Гаагському конгресі 1872 року) найважливішого статутного положення, що визначає роль і значення партії, як керівника і організатора пролетарського руху. Говорячи про те, що у своїй боротьбі проти буржуазії пролетаріат може діяти як клас тільки на основі організації його в політичну партію, Маркс і Енгельс підкреслювали, що «ця організація пролетаріату в політичну партію необхідна для того, щоб забезпечити перемогу соціальної революції та її кінцеву мету — знищення класів»¹. Перевагою партії перед широкими масами пролетаріату є те, що вона озброєна науковою теорією, яка дає їй розуміння умов, ходу і загальних результатів пролетарського руху. Завдання партії полягає в тому, щоб виробити соціалістичну свідомість

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані твори, т. I, стор. 324.

у пролетаріату, сприяти звільненню його від впливу буржуазної ідеології, скеровувати боротьбу пролетаріату на досягнення кінцевої мети — побудови комунізму.

Засновники марксизму підкреслювали ту думку, що створення пролетарської партії є найкращим засобом звільнення робітників від впливу буржуазної ідеології і буржуазної політики. Партія повинна бути класово самостійною, проводити власну політику, яка чітко відрізняється від політики інших партій, оскільки вона має виражати умови звільнення робітничого класу.

Виходячи з геніальних ідей Маркса і Енгельса, узагальнюючи досвід класової боротьби пролетаріату в нових історичних умовах, Ленін далі розвивав марксистське вчення про партію, про її суть і характер, роль у керівництві пролетарським рухом. Він відстоював марксистське вчення в боротьбі з «теорією» схилення перед стихійністю «економістів», яка була за своєю суттю опортуністичною теорією з її запереченням необхідності самостійної партії пролетаріату. У праці «Протест російських соціал-демократів» Ленін указував, що «пролетаріат повинен прагнути до заснування самостійних політичних робітничих партій, головною метою яких повинно бути захоплення політичної влади пролетаріатом для організації соціалістичного суспільства»¹.

Вже в боротьбі з народництвом Ленін, указуючи історичний шлях розвитку робітничого руху в Росії, говорив про необхідність створення партії, яка б відповідала новим історичним умовам, про настійну потребу «виробити найбільш підходящу для наших умов форму організації для поширення соціал-демократизму і згуртування робітників у політичну силу»². Ленін обґрунтував питання про суть і характер партії, про її роль у класовій боротьбі пролетаріату. Робітничий рух, учив Ленін, може привести до перемоги лише тоді, коли його очолить революційна марксистська партія. Виникнення партії, як вищої форми класової організації пролетаріату, випливає із самої суті його класової боротьби.

Виникнення партії являє собою якісний стрибок у розвитку робітничого руху, знаменує перехід його до сві-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 153.

² В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 289.

домої боротьби за кінцеві цілі. Але, як і всякий якісний стрибок, виникнення партії підготовляється усім попереднім ходом розвитку класової боротьби, який на певному етапі породжує необхідність у новій формі організації і разом з тим створює реальні умови для перетворення можливості в дійсність.

Отже, створення пролетарської партії є відповідь на потребу самого робітничого руху. Роль керівників партії з цього погляду полягає в тому, що на основі наукового аналізу закономірностей розвитку робітничого руху вони усвідомлюють цю потребу, передбачають наступ того періоду, коли вона перетвориться в життя, і спрямовують усі зусилля для практичного її здійснення. Звідси випливає та величезна роль, яку повинні відіграти вожді пролетаріату в створенні організації, здатної спрямувати боротьбу робітничого класу на досягнення його історичних цілей.

Питання про ідейний вплив на пролетаріат невіддільний від питання про організаційне закріплення цього ідейного впливу. «У пролетаріату,— писав Ленін у книзі «Крок вперед, два кроки назад»,— нема іншої зброї в боротьбі за владу, крім організації. ...Пролетаріат може стати і неминуче стане непереможною силою лише завдяки тому, що ідейне об'єднання його принципами марксизму закріплюється матеріальною єдністю організації, яка згуртовує мільйони трудящих в армію робітничого класу»¹.

Створення партії в конкретно-історичних умовах Росії 90-х років було найважливішим, найістотнішим завданням. Викликаний до життя могутній народний рух з нестримною силою втягував маси у боротьбу. Але це революційне піднесення мас мало дуже істотний недолік — невідповідність старої організаційної форми новому змісту робітничого руху. Роздрібнена, розпливчаста система революційних організацій не була вже спроможна забезпечити розв'язання завдань, що поставили перед робітничим класом. Щоб великі ідеї соціалізму, які вже почали проникати в маси, зустріли у неї необхідну підтримку і практично здійснювалися, потрібна була організація, здатна очолити масовий рух пролетаріату. Така організація мала керуватися певною

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 7, стор. 366,

політичною програмою і бути озброєною передовою революційною теорією.

Отже, новий зміст самої революційної боротьби вимагав і нової форми її організації. Організаційні форми, що тоді існували і які Ленін справедливо називав «кустарництвом», не тільки не відповідали новому змістові робітничого руху, але й перетворилися навіть у гальмо його дальшого розвитку. Історичними умовами розвитку російського робітничого руху було висунуто завдання створення організації революціонерів, здатної забезпечити стійкість і наступництво політичної боротьби.

В боротьбі проти кустарництва «економістів», яке відображувало політичний опортунізм в організаційних питаннях, Ленін особливо підкреслював найважливішу необхідність у створенні партії. «...Ні один революційний рух,— писав Ленін,— не може бути міцний без стійкої і зберігаючої наступництва організації керівників... чим ширша стихійно втягувана в боротьбу маса, яка становить базис руху і бере участь в ньому, тим настійніша необхідність в такій організації...»¹.

Ленін підкреслював, що роль пролетарської партії не зводиться «до простого служіння робітничому руху». Являючи собою з'єднання соціалізму з робітничим рухом, вона повинна внести в цей рух соціалістичні ідеали, злити його в єдине нерозривне ціле з діяльністю соціал-демократії.

Ленін розкриває глибокий науковий смисл марксистського положення про партію як з'єднання соціалізму з робітничим рухом. В цьому положенні визначено суть партії, її відношення до робітничого класу, її роль у класовій боротьбі пролетаріату. Партія революційного пролетаріату є класичним зразком з'єднання соціалізму з робітничим рухом.

Партія не є чимось самодостатнім. Її завдання «полягає не в тому,— писав Ленін у статті «Проект і пояснення програми соціал-демократичної партії» (1895—1896),— щоб вигадати з голови будь-які модні засоби допомоги робітникам, а в тому, щоб приєднатися до руху робітників, внести в нього світло, допомогти робітникам у цій боротьбі, яку вони вже самі почали вести. Завдання

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 418.

партії захищати інтереси робітників і представляти інтереси всього робітничого руху»¹. Ця допомога повинна насамперед полягати в розвитку класової самосвідомості робітників і в їх організації. Знання законів суспільного розвитку, яке дає марксистська теорія, глибоке знання історичних завдань робітничого класу, конкретних умов його боротьби роблять партію незамінним керівником, вождем і організатором. За змістом своєї діяльності і за своєю структурою вона повинна відрізнятися від інших об'єднань пролетаріату. Будучи частиною класу і відрізняючись від усього класу в цілому, партія аж ніяк не протиставить себе класові. Проте визнання єдності, нерозривного зв'язку партії і класу не означає того, що партія повинна розчинитися в класі. Як політична організація революціонерів вона повинна відрізнятися від об'єднань робітників для ведення економічної боротьби.

Принципи, на основі яких має будуватися партія, випливають з того, що вона є *керівником* робітничого руху.

Для своєї діяльності партія бере сили з міцного, непорушного зв'язку з масами, без підтримки яких вона позбавляється міцної матеріальної основи. Революція може бути здійснена тільки масами. Тому змістом роботи партії є внесення в боротьбу мас керівного, організуючого начала. Відмічаючи відношення партії до класу пролетаріату, підкреслюючи керівну роль партії щодо класу, Ленін учив, що ні в одному соціальному або політичному русі ніколи не було і не може бути іншого відношення між масою даного класу або народу і нечисленними керівними представниками його, крім такого: завжди і всюди вождями прогресивних класів є їх передові, найбільш свідомі представники. Завдання партії полягає ще і в тому, щоб поширити свій вплив на селянство, заінтересоване в знищенні решток кріпосництва. Російська соціал-демократична партія повинна була використати всякий прояв невдоволення існуючим ладом, всякий протест проти нього. Вона мала стати організатором «всенародних викриттів», бо прапор політичної боротьби, що його піднімає російська соціал-демократія, указував Ленін, може

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 93.

і повинен стати загальнонародним прапором. Конкретно-історичні умови Росії висували перед партією завдання — очолити загальнодемократичний революційний рух.

Обґрунтовуючи це велике завдання російської соціал-демократичної партії, Ленін застерігав як від спроб звузити діяльність партії, обмеживши її лише керівництвом економічною боротьбою робітничого класу, так і від спроб розчинити пролетарську партію в загальнодемократичному русі. Тільки самостійна робітнича партія, вказував Ленін, може бути міцним оплотом у боротьбі з самодержавством, і лише в союзі з такою партією, в підтримці її можуть проявити себе всі інші борці за політичну свободу.

Інакше кажучи, стати справжнім борцем і керівником загальнодемократичної боротьби соціал-демократична партія може лише при умові суворого проведення класово самостійної політики, обґрунтованої революційною теорією марксизму. Для розв'язання завдань, що постали перед російським пролетаріатом, найближчим з яких було завдання революційного повалення самодержавства, необхідна була саме революційна робітнича партія. «...Соціал-демократія,— писав Ленін у статті «Проект заяви редакції «Искры» і «Зари» (1900),— є з'єднання соціалізму з робітничим рухом. І тільки таке з'єднання дає можливість російському пролетаріатові виконати його перше політичне завдання: визволити Росію від гніту самодержавства»¹.

Основним завданням пролетарської партії, отже, є організація класової боротьби пролетаріату, обґрунтування її кінцевої мети, аналіз умов, що визначають спосіб і засоби розвитку цієї боротьби. Без партії пролетаріат неспроможний піднятися до класової самосвідомості, а робітничий рух приречений на безсилля.

Партія повинна бути організацією революційною, тобто створеною з таких людей, які ясно усвідомлюють завдання робітничого руху і сповнені рішучості повести за собою робітничий клас. Аналізуючи умови боротьби російського робітничого класу 90-х років, Ленін указував у «Передмові до брошури «Травневі дні у Харкові»» (1900), що «в історії російського робітничого руху настає... епоха заворушення і спалахів... і, якщо ми не хо-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 293.

чемо лишитися «за флагом», ми повинні спрямувати всі зусилля на створення загальноросійської організації, здатної керувати всіма окремими спалахами, і таким чином досягти того, щоб буря, яка наближається... була не стихійною бурею, а свідомим рухом пролетаріату, що повстав на чолі всього народу проти самодержавного уряду»¹.

Ні один клас, підкреслював Ленін, не досягав свого панування, якщо він не висував своїх політичних вождів, своїх передових представників. У класовій же боротьбі пролетаріату тільки свідомий, організований вплив на її хід з боку передових представників пролетаріату може забезпечити успішний розвиток цієї боротьби, її побідоносний кінець.

Отже, роль партії, вождів, ідеологів визначається глибоким знанням законів суспільного розвитку, нерозривною єдністю теоретичної діяльності з практикою визвольного руху. Партія є тією організацією робітничого класу, без якої він не може встановити свого політичного панування, добитися свого соціального визволення.

Узагальнивши досвід міжнародного робітничого руху в нових умовах розвитку капіталізму, виходячи із своєрідних завдань, що постали перед пролетаріатом Росії, Ленін зробив висновок про необхідність створення партії нового типу, яка б відповідала духу і революційним завданням нової історичної епохи і докорінно відрізнялася від старих західноєвропейських партій, що перетворилися в епоху імперіалізму в партії «соціальних реформ», в «інструмент класового миру». В партії нового типу Ленін бачив ту політичну силу, яка була здатна виразити корінні життєві інтереси пролетаріату і всіх трудящих класів, стати їх керівною силою.

Леніну належить величезна заслуга розроблення геніального плану створення такої партії. Першим кроком мала бути організація загальноросійської політичної газети, яка повела б пропаганду за ідеї революційної соціал-демократії. Ленінський план виходив насамперед з врахування тієї ролі, яку повинна була відіграти в розв'язанні практичного завдання створення партії революційна теорія марксизму. «Міцної соціалістичної партії,— писав Ленін у статті «Наша програма»,— не

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 327.

може бути, якщо немає революційної теорії, яка об'єднує всіх соціалістів, з якої вони черпають всі свої переконання, яку вони застосовують до своїх прийомів боротьби і способів діяльності...»¹.

Створити партію нового типу можна було лише на базі цієї передової революційної марксистської теорії, а виробити єдину ідейну основу партії могла лише загальноросійська нелегальна газета, здатна розвивати теорію марксизму, очищати її від усяких спроб перекручення. Ленін розглядав цю газету як бойовий орган творчого марксизму.

Ленінський план ґрунтувався також на врахуванні особливих умов Росії, в яких тільки загальноросійська політична газета могла стати центром, який би об'єднував партійні сили, згуртовував розрізнені марксистські групи і гуртки в єдину партію, з єдиною політичною програмою і єдиною тактикою боротьби.

У своїй праці «З чого почати?», обґрунтовуючи план створення російської соціал-демократичної партії, Ленін писав:

«На нашу думку, вихідним пунктом діяльності, першим практичним кроком до створення бажаної організації, нарешті, основною ниткою, тримаючись якої ми могли б неухильно розвивати, поглиблювати й розширяти цю організацію,— повинна бути постановка загальноросійської політичної газети. Нам потрібна насамперед газета,— без неї неможливе те систематичне ведення принципіально витриманої і всебічної пропаганди й агітації, яке становить постійне й головне завдання соціал-демократії взагалі і особливо насущне завдання даного моменту, коли інтерес до політики, до питань соціалізму пробуджений в найширших верствах населення»².

Отже, газета мала бути, з одного боку, засобом ідейного згуртування, а з другого,— засобом об'єднання розрізнених організацій в єдину соціал-демократичну партію. Газета, за визначенням Леніна, не тільки колективний пропагандист і агітатор, але також і колективний організатор. Цю роль виконала ленінська «Искра».

Ленінська партія пронесла свій прапор через усі випробування революційної боротьби. Вона забезпечила

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 185.

² В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 8.

керівну роль пролетаріату в русі всіх демократичних елементів за повалення абсолютизму і підготувала умови для побідоносної соціалістичної революції.

Борючись з міжнародним і російським опортунізмом, з дрібнобуржуазними тенденціями в своїх власних рядах, революційна партія російських соціал-демократів оформилася в партію більшовиків, яка відповідала вимогам революційного руху і історичним умовам розвитку класової боротьби в нову епоху.

Партія лєнінізму була зразком нерозривної єдності марксистських теоретичних принципів і революційної організації, єдності найпередовішої теорії з революційною практикою. Стати такою партією вона могла тому, що виникла, як указував Ленін, на міцній базі теорії марксизму, в нещадній боротьбі з усіма проявами буржуазної ідеології і ревізіонізму.

Виникнувши на базі російського робітничого руху, більшовицька партія відобразила потреби робітничого руху всіх країн у нових умовах розвитку капіталізму. Будучи першою у світі партією нового типу, вона стала зразком для комуністичних партій усіх країн.

Отже, важливим вкладом Леніна, що знаменував дальший розвиток історичного матеріалізму, було глибоке розроблення і всебічне обґрунтування питання про роль суб'єктивного фактора у визвольній боротьбі пролетаріату, зокрема питання про закономірності формування соціалістичної ідеології та її роль в революційному робітничому русі, про роль пролетарської партії, що є живим втіленням єдності революційної марксистської теорії і революційного робітничого руху.

РОЗДІЛ V

БОРОТЬБА ПРОТИ РЕВІЗІОНІЗМУ — НАЙВАЖЛИВІШЕ ЗАВДАННЯ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКИХ ПАРТІЙ

1. Боротьба Леніна проти російського і міжнародного опортунізму і захист революційного марксизму

Особливістю марксистської теорії є постійне її збагачення на основі аналізу конкретно-історичних умов суспільного життя і класової боротьби пролетаріату. Марксистська теорія розвивалася в практиці революційної боротьби і знаходила своє підтвердження в самій дійсності, в боротьбі класів.

Життєвість і непереборність марксистської теорії — в її прогресивності, в тому, що вона відображає назрілі потреби суспільства. Проте як всяке нове, нездоланне, марксистська теорія проклала собі шлях і перемагала в боротьбі проти всіляких реакційних теорій, які відображали інтереси відживаючих класів, що намагалися затримати поступальний розвиток людства. Вона виникла і розвивалася в боротьбі з метафізикою та іdealізмом буржуазних ідеологів, з опортуністичними течіями всередині робітничого руху.

Дальший розвиток марксизму після смерті Маркса і Енгельса, його удосконалення, як духовної зброї міжнародного пролетаріату в нових умовах суспільного життя, зв'язані з ім'ям великого Леніна. Борючись з опортунізмом в рядах російської соціал-демократії, Ленін в той самий час завдавав нищівних ударів і по міжнародному опортунізму. Історія ленінізму, цього вищого ступеня в розвитку марксизму, є історією боротьби проти всіх ворожих йому ідейних течій: «економізму», анархізму, меншовизму, ліквідаторства, одзовізму, правих і «лівих», націонал-ухильництва, а також проти всіх форм опортунізму в західноєвропейському робітничому

русі. На кожному етапі цієї боротьби Ленін захищав марксизм від спроб перекручення, збагачував його відповідно до вимог і завдань конкретних умов класової боротьби. Розвиток матеріалістичного розуміння історії в 90-і роки минулого століття являє собою одну з ланок в загальному ланцюгу боротьби Леніна за революційний марксизм, за ідейне озброєння революційного класу.

Марксистські положення і висновки, розвинуті Ленінім у період викриття народництва і «економізму», були покладені в основу дальшої боротьби більшовицької партії за теоретичне розв'язання нових питань, що їх висувала революційна практика, за практичне перетворення ідей марксизму в життя. Розв'язання кардинальних проблем теорії класової боротьби — про керівну роль робітничого класу в буржуазно-демократичній революції і умови її забезпечення, про значення союзу робітничого класу і селянства і т. д.— покладене в основу створеної Ленінім в епоху імперіалізму нової теорії соціалістичної революції.

Історія показує, що перемога соціалістичної революції, встановлення диктатури пролетаріату неможливі без революційної марксистсько-ленінської партії, вільної від опортунізму. Такою партією була ленінська партія, яка будувала свою діяльність на основі передової революційної теорії. Боротьба за революційну теорію марксизму, за дальший розвиток цієї теорії була боротьбою за пролетарську революцію, за диктатуру пролетаріату, за соціалізм.

Викриваючи опортунізм меншовиків — наступників «економістів», Ленін далі розвиває марксистське вчення про пролетарську партію, як передовий, організований загін робітничого класу, як вищої форми його класової організації, нерозривно зв'язаної з масами трудящих, про авангардну роль пролетаріату в буржуазно-демократичній революції, про союз пролетаріату з селянством. Він дав нове розв'язання питання про співвідношення між буржуазною і соціалістичною революціями — теорію переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну, в якій були закладені всі основні думки для того, щоб зробити згодом висновок про можливість перемоги соціалістичної революції спочатку в одній, окремо взягій, країні. В боротьбі з

опортунізмом меншовиків Ленін збагатив марксизм новою теорією революції і озброїв нею робітничий клас Росії та його партію.

Практика пролетарської боротьби підтвердила життєвість і справедливість ленінської теорії революції. Революція 1905—1907 років була величезною політичною школою для пролетаріату і селянства, які, пробудившись до активного політичного життя, стали усвідомлювати свої сили. Незважаючи на розкольніцьку діяльність меншовиків, на їх спроби підкорити робітничий клас ліберальній буржуазії, партії більшовиків удалося вирвати з-під буржуазного впливу основну масу пролетаріату і перетворити її в авангардну силу революції.

Однак у 1905—1907 роках завдання буржуазно-демократичної революції в Росії розв'язані не були. Виходячи з аналізу економічних і політичних умов країни після поразки революції, Ленін далі розвиває марксистське вчення в боротьбі з ліквідаторами і одзовістами, які виступали з проповіддю відречення від революції, з новою ревізією основ марксизму, намагаючись підірвати теоретичну базу політики марксистської партії. У свій час Ленін розкрив спільну ідейну основу «економізму» і «тероризму», як двох крайностей у вираженні схилення перед стихійністю робітничого руху. В нових умовах Ленін показав тісний зв'язок, який існував між опортунізмом ліквідаторів, що відкрито виступали з теорією відмови від революції, і «ультралівою» групою одзовістів, що проводили під виглядом «лівих» фразу саму опортуністичну лінію. Всіх їх ріднила ненависть до марксизму, намагання пристосуватися до царського режиму.

Перекручуючи, за прикладом своїх попередників, історичну правду, прикриваючись розмовами про те, що буржуазно-демократична революція в Росії вже закінчена і не має будь-яких перспектив для свого дальшого розвитку і що для соціалістичної революції взагалі ще не дозріли об'єктивні передумови, ліквідатори закликали до відмови від революційної боротьби. Вони повторювали на новий лад проповідь «економістів» про те, що робітники повинні лише добиватися поліпшення матеріального становища, а політику, мовляв, потрібно полишити лібералам. І це говорилося після того, як досвід революції 1905 року показав усю контрреволю-

ційну суть російської буржуазії, що остаточно зімкнулася з реакцією. Логічним наслідком відмови ліквідаторів від революції була їх вимога ліквідувати партію пролетаріату і замість неї створити «робітничу партію» — аморфну організацію з реформістською програмою, угодною буржуазії.

Викриваючи опортунізм ліквідаторів, Ленін відстояв революційний марксизм, показав неминучість нового революційного піднесення, неминучість розвитку російського робітничого руху по революційному шляху. В період, коли революція пробудила до політичного життя найширші маси трудящих, теорія марксизму покликана була озброїти ці маси для дальшої боротьби, сповнити упевненістю в неминучість перемоги їх революційних прагнень. У статті «Наші скасовувачі» (1911) Ленін підкреслив, що «час «переварювання» багатих уроків революції є не випадково тим часом, коли основні теоретичні, і в тому числі філософські, питання для всякого *живого* напряду висуюються на одно з перших місць»¹. Відстоювання чистоти марксистської теорії, захист її від спроб перекручення і дальший її розвиток є складовою частиною боротьби революції з реакцією, оскільки всі форми філософського ідеалізму і ревізюнізму були не чим іншим, як ідейною основою буржуазної політики в робітничому русі.

Дальший розвиток Леніним у цей період ідеї гегемонії пролетаріату в буржуазно-демократичній революції мав величезне значення для обґрунтування шляхів визвольного руху. Не випадково після поразки революції 1905—1907 років ця ленінська ідея була предметом шалених нападок з боку меншовиків. Захищаючи ідею гегемонії пролетаріату, Ленін відстоював революційну політику соціал-демократії, викривав спроби меншовиків підкорити робітничий рух інтересам буржуазії. Замість революційного знищення існуючого ладу, меншовики, продовжуючи тенденцію «економістів», виступили по суті з програмою реформістського «штопання» капіталістичного суспільства. Ленін до коренів розкрив суть реформізму опортуністів, як агентури буржуазії в робітничому русі. В статті «Реформізм у російській соціал-демократії» (1911) він указував, що реформізм

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 51.

виражає собою лише зміну тактики буржуазії по відношенню до робітничого руху в умовах його швидкого зростання. «Замість відкритої, принципіальної, прямої боротьби з усіма основними положеннями соціалізму в ім'я повної недоторканності приватної власності і свободи конкуренції,— буржуазія Європи та Америки, в особі своїх ідеологів і політичних діячів, все частіше виступає із захистом так званих соціальних реформ проти ідеї соціальної революції. Не лібералізм проти соціалізму, а реформізм проти соціалістичної революції— ось формула сучасної «передової», освіченої буржуазії»¹. Ленін підкреслює тут думку, що в інтересах збереження влади і ослаблення робітничого руху буржуазія з допомогою своєї агентури в робітничому русі намагається нав'язати пролетаріату теорію часткового реформування капіталізму.

Ліквідаторство меншовиків було не чим іншим, як спробою нав'язати пролетаріату Росії цю буржуазну політику реформізму. Ленінська оцінка реформізму підтвердилась усім ходом історичного розвитку. Опортуністи на всіх етапах класової боротьби пролетаріату відображали у своїх теоріях реакційну політику буржуазії. Вони всюди і завжди були і є тією «третьою» силою, яка підтримує капіталізм, що гине.

В обстановці зростаючого революційного піднесення в країні Ленін особливу увагу приділив дальшому розвитку марксистської теорії класової боротьби і революції, викриваючи зрадницьку політику меншовиків-ліквідаторів, підкреслював ідейну і політичну єдність ліквідаторів і прямих ідеологів буржуазії — кадетів. Він указував на те, що «всі тактичні передпосилки ліквідаторів ґрунтуються на реформізмі, на запереченні революції»².

В боротьбі з опортунізмом меншовиків і міжнародним опортунізмом Ленін, розвиваючи марксизм, дає геніальний аналіз суперечностей капіталістичного суспільства і приходять до висновку про наближення загальної кризи капіталізму. Перша світова війна, що була відображенням цієї загальної кризи, остаточно виявила всю контрреволюційну суть опортунізму в робітничому русі. Західноєвропейські соціал-демократичні

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 189.

² В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 197.

партії на чолі з лідерами II Інтернаціоналу зрадили інтереси робітничого класу і перетворилися в прямих пособників імперіалістів, в провідників соціал-шовіністської політики буржуазних урядів. В єдності з опортуністами західноєвропейських партій таку саму позицію займали і російські опортуністи — меншовики, ліквідатори, а також троцькісти, які прикривали свій опортунізм «лівою» фразою.

Ленін затаврував ганебну поведінку вождів II Інтернаціоналу, які голосували у своїх парламентах за воєнні кредити і проповідували лозунг «захисту вітчизни», розкрив причини краху II Інтернаціоналу, низького падіння його лідерів. «Основною причиною цього краху, — писав Ленін у статті «Завдання революційної соціал-демократії в європейській війні» (1914), — є фактичне переважання в ньому дрібнобуржуазного опортунізму, на буржуазність якого і небезпеку давно вказували кращі представники революційного пролетаріату всіх країн»¹.

Ленін викрив також і прихований опортунізм так званих «центристів», показав, що вони є замаскованими соціал-шовіністами. Проповідь ними «класового миру» була не чим іншим, як підтримкою імперіалістичної буржуазії у веденні нею грабіжницької війни. В праці «Крах II Інтернаціоналу» Ленін указував, що «не такий страшний і шкідливий відкритий опортунізм, що відштовхує від себе відразу робітничу масу, як ця теорія золотієї середини, що виправдує марксистськими словечками опортуністичну практику, доводить рядом софізмів не-своечасність революційних дій та ін.»².

Борючись проти соціал-шовінізму і центрризму на міжнародній арені, Ленін разом з тим вів нещадну боротьбу проти російського опортунізму і, зокрема, проти центристської позиції Троцького, який, за характеристикою Леніна, «як і завжди, ні в чому принципіально не згодний з соціал-шовіністами, але *в усьому практично згодний з ними...*»³. Ленін закликав партію нещадно викривати опортуністів, їх спроби розбестити робітничий клас, підкреслював, що без рішучої боротьби проти опортунізму «не може бути й мови ні про боротьбу

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 2.

² Там же, стор. 220.

³ Там же, стор. 246.

з імперіалізмом, ні про марксизм, ні про соціалістичний робітничий рух»¹.

У своїх чудових працях Ленін розкрив справжню суть імперіалістичної війни і визначив завдання революційних марксистів щодо неї, обґрунтував більшовицьку теорію і тактику з питань війни, миру і революції. На основі глибокого аналізу закономірностей епохи імперіалізму Ленін прийшов до висновку про неминучість загострення в цю епоху всіх суперечностей капіталізму — між буржуазією і пролетаріатом, між імперіалістичними державами, між колоніями і метрополіями. Ленін показав, що загострення нерівномірності розвитку капіталістичних країн неминуче веде до імперіалістичних воєн за переділ уже поділеного світу, що є однією з умов ослаблення імперіалістичного фронту і робить можливим прорив цього фронту в його найбільш слабкій ланці.

Розробляючи вчення про соціалістичну революцію, Ленін рішуче боровся проти зрадництва російського і міжнародного опортунізму і, зокрема, проти троцькістської «теорії» «перманентної революції», що відображала повне невір'я в сили робітничого класу, в можливість союзу пролетаріату з селянством і яка тим самим заперечувала по суті можливість революції взагалі. Викриваючи меншовицьку, буржуазну суть троцькістської теорії, Ленін писав у праці «Про дві лінії революції» (1915), що «Троцький на ділі допомагає ліберальним робітничим політикам Росії, які під «запереченням» ролі селянства розуміють *небажання* піднімати селян на революцію!»². Ленін також нещадно викривав прихований опортунізм Бухаріна, який ігнорував політичну боротьбу робітничого класу і відроджував у новій формі вже розгромлені ідеї «економістів». Ленін кваліфікував бухарінську «теорію» як «імперіалістичний економізм», як «карикатуру на марксизм», як пряму апологетику імперіалізму, підкреслюючи, що його погляди *«нічого спільного ні з марксизмом, ні з революційною соціал-демократією не мають»*³. Виступ Бухаріна проти права націй на самовизначення об'єктивно був спрямований проти національно-визвольного руху, проти інтересів

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 102.

² В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 370.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 2.

пригноблених народів, на захист імперіалізму. Піддаючи гострій критиці подібну реакційну проповідь, Ленін у статті «Про карикатуру на марксизм і про «імперіалістичний економізм»» підкреслював, що «соціальна революція не може відбутись інакше, як у вигляді епохи, що з'єднує громадянську війну пролетаріату з буржуазією в передових країнах і цілий ряд демократичних і революційних, в тому числі національно-визвольних, рухів у нерозвинених, відсталих і пригноблених націях»¹.

Розвиток Ленінінм марксистської теорії соціалістичної революції озброїв більшовицьку партію, пролетаріат Росії ясною перспективою боротьби за перемогу соціалістичної революції.

Опортунізм у робітничому русі, викритий Ленінінм з самого початку його зародження, неминуче повинен був кінчити і дійсно кінчив тим, що остаточно зімкнувся з імперіалістичною реакцією. Зрадницька суть опортунізму особливо яскраво виявилася після перемоги Жовтневої революції в нашій країні. Рягуючи буржуазію, що гинула, лідери II Інтернаціоналу перетворилися в заклятих ворогів першої у світі держави диктатури пролетаріату. В період, коли робітничий клас Росії героїчно відстоював завойовану ним владу, коли пожар пролетарської революції перекинувся і в інші країни, що практично стверджувало життєвість і велич марксистської теорії класової боротьби, зрадники робітничого класу, фальсифікуючи марксизм, намагалися затримати розвиток революційного руху. Продовжуючи справу Бернштейна, ренегат Каутський випустив книгу про диктатуру пролетаріату, набагато ганебнішу, ніж «Передумови соціалізму» Бернштейна. У зв'язку з цим Ленін писав, що «Каутський, найбільший авторитет II Інтернаціоналу, являє собою надзвичайно типовий і яскравий приклад того, як словесне визнання марксизму привело на ділі до перетворення його в «струвізм» або в «брентанізм»..., підкреслював, що «каутськіанство не випадковість, а соціальний продукт суперечностей II Інтернаціоналу, поєднання вірності марксизмові на словах і підкорення опортунізмові на ділі...»². Фальсифікація марксизму робилась Каутським з метою відволікання

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 46—47.

² В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 205—206.

трудящих від соціалістичної революції, а також для маскування свого ренегатства, переходу на бік буржуазії.

Нещадна боротьба Леніна з опортунізмом була зразком для революційних вождів західноєвропейського робітничого руху, які лишилися відданими справі революції. Великий приклад героїчної боротьби російської революційної партії більшовиків, писав Ленін у книзі «Пролетарська революція і ренегат Каутський», пробудив у найкращих представників західноєвропейської соціал-демократії свідомість необхідності «скинути Шейдеманив і Каутських, відштовхнути таких «вождів», звільнитися від їх отупляючої і опошляючої проповіді, піднятися *всупереч* їм, *мимо* них, через них, до революції, *на революцію!*»¹. Наслідуючи приклад Комуністичної партії більшовиків, революційні марксистки Західної Європи, віддані справі революції, повели боротьбу за створення самостійних комуністичних партій. Утворення III, Комуністичного Інтернаціоналу було величезною перемогою марксизму-ленінізму над соціал-реформізмом, який перетворився з ідейної течії в робітничому русі у пряме зрадянство робітничого класу і в прислужництво імперіалістичній буржуазії. «Заснування III, Комуністичного Інтернаціоналу є переддень ...міжнародної перемоги комунізму»². В статті «Завойоване і записане» Ленін указував, що «теорія марксизму, освітлена яскравим світлом нового, *всесвітньо-багатого, досвіду революційних робітників, допомогла нам зрозуміти всю закономірність того, що відбувається. Вона допоможе пролетарям усього світу, які борються за повалення капіталістичного найманого рабства, ясніше усвідомити цілі своєї боротьби, твердіше йти по шляху, що вже намітився, вірніше і міцніше брати перемогу і закріпляти перемогу*»³. Боротьба за цю велику теорію, захист її від всіляких спроб перекручення привели до перемоги соціалістичної революції в Росії, яка проклала шлях для світової революції.

Ленін нещадно викривав спроби обгрунтувати відмову від знищення капіталізму розмовами про сполучення буржуазного парламентаризму з Радянською

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 263.

² Там же, стор. 441.

³ Там же, стор. 440—441.

владою. Він указував, що подібні «теоретики» своєю проповіддю про «демократію» цілком здають усе вчення про класову боротьбу, цілком зрікаються його і фактично переходять у табір буржуазії¹. «Бернський Інтернаціонал Гюїсмансів, Вандервельдів, Шейдеманів цілком конституювався тепер,— писав Ленін у статті «Як буржуазія використовує ренегатів» (1919),— як жовтий Інтернаціонал цих зрадників соціалізму. Без боротьби з ними, без розколу з ними не може бути й мови ні про який *дійсний* соціалізм, ні про яку *щирю* роботу на користь соціальної революції»².

Ленін нещадно викривав всякі «теорії» про «затухання класової боротьби», про «вростання капіталізму в соціалізм», що їх проповідували опортуністичні елементи. Відстоюючи марксизм, розвиваючи його далі в застосуванні до умов будівництва соціалістичного суспільства в нашій країні, Ленін боровся за очищення рядів партії від фракціонерів, від усіх тих, хто опошляв марксизм, вихолощував його революційний зміст. Розкриваючи, зокрема, контрреволюційну суть троцькізму, що сіяв невір'я в сили російського пролетаріату, в його здатність побудувати соціалізм і заперечував можливість союзу пролетаріату з селянством в умовах Радянської влади, Ленін всебічно обгрунтовує положення про те, що цей союз при керівній ролі в ньому пролетаріату є вищим принципом пролетарської диктатури.

Теоретичне обгрунтування Ленінінм питання про союз пролетаріату з селянством і його практична діяльність по зміцненню цього союзу були важливою умовою зміцнення соціалістичної держави і побудови соціалізму в нашій країні.

2. Сучасний ревізіонізм — ворог марксизму-ленінізму

Після смерті Леніна партія, керуючись ленінськими ідеями, вела героїчну боротьбу за побудову соціалістичного суспільства, нещадно викривала всілякі спроби збити її з освітленого марксистсько-ленінською теорією революційного шляху.

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 348.

² В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 15.

Історія підтвердила, що тільки непримиренна, нешадна боротьба з усіма формами і проявами опортунізму, за чистоту революційної теорії марксизму могла забезпечити перемогу революції, звільнення пролетаріату від капіталістичного рабства і побудову соціалістичного суспільства. Історія підтвердила також, що відхід від марксистсько-ленінської теорії веде до відмови від класової боротьби, до зрадництва інтересів робітничого класу. Вона показала всю правоту ленінського положення про те, що опортунізм є основною соціальною опорою буржуазії. Про це свідчить практика сучасного ревізійонізму.

У світлі ленінського аналізу ідейного змісту і класової суті опортунізму в робітничому русі стають очевидними як спільність між усіма різновидностями цієї течії, так і особливості кожної з них. У цьому світлі видно всю неспроможність спроб сучасного ревізійонізму видати свої «теорії», спрямовані проти марксизму-ленінізму, за дещо оригінальніє, що нібито відображає об'єктивні потреби суспільного розвитку і служить справі соціального прогресу.

Найбільш спільне в прийомах і способах боротьби опортунізму проти революційного марксизму, як про це свідчить увесь історичний досвід, полягає в тому, що він (опортунізм) використовує кожний поворот в суспільному розвитку, який вимагає творчого застосування марксистської теорії, для нападок на саму суть цієї теорії, для «доведення» того, що марксизм ніби застарів і не може бути духовною зброєю трудящих. Специфічним для кожної форми опортунізму є лише спосіб ревізії марксизму відповідно до особливостей того або іншого етапу історичного розвитку. Проте ця «специфіка» не торкається головного — намагання ревізійоністів пристосувати марксизм до інтересів буржуазії. На всіх етапах історії ревізійонізм являє собою одну з форм буржуазного впливу на пролетаріат.

Сучасний ревізійонізм розгортає свою підривно діяльність в умовах, коли теорія марксизму одержала величезні перемоги і набрала свого практичного втілення у світовій соціалістичній системі, в умовах боротьби між силами соціалізму і імперіалізму, яка дедалі більше загострюється, що з особливою силою обнажає зрадницьку щодо робітничого класу і трудящих мас суть його теоре-

тичних вигадок. До цього слід додати, що сучасний ревізіонізм паразитує і на історично неминучих труднощах в розвитку самих соціалістичних країн, що зумовлює різноманітні відтінки ревізіоністських виступів і форми маскуванню ревізіоністської відмови від революційних принципів марксизму. Але за всіма зовнішніми вивісками криється те спільне, що ріднить сучасних ревізіоністів з їх попередниками, як і з прямими апологетами буржуазії: боротьба проти корінних принципів марксизму-ленізму, зокрема проти вчення про соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату, проти керівної ролі партії та її науково обґрунтованих організаційних принципів; спроба підірвати довіря прогресивного людства до країн соціалізму; намагання ослабити пролетарський інтернаціоналізм шляхом розколу міжнародного комуністичного руху.

«Сучасний ревізіонізм,—говориться в Декларації Народи представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн,—намагається опорочити велике вчення марксизму-ленізму, оголошує його «застарілим» і таким, що нібито втратило нині значення для суспільного розвитку. Ревізіоністи намагаються витравити революційну душу марксизму, підірвати віру робітничого класу і трудового народу в соціалізм. Вони виступають проти історичної необхідності пролетарської революції і диктатури пролетаріату при переході від капіталізму до соціалізму, заперечують керівну роль марксистсько-ленінської партії, заперечують принципи пролетарського інтернаціоналізму, вимагають відмови від основних ленінських принципів партійного будівництва і насамперед від демократичного централізму, вимагають перетворення комуністичної партії з бойової революційної організації в якусь подобу дискусійного клубу»¹.

Теоретичною основою ревізіонізму в галузі політики і політичної економії є ревізіонізм філософський. Суть його полягає в намаганні замінити матеріалістичну діалектику метафізикою — плоскою еволюцією, еkleктикою і софістикою. Так, французький ревізіоніст Анрі Лефевр взагалі заперечує, що діалектика є наукою, заперечує

¹ Декларація Народи представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн, яка відбулась у Москві 14—16 листопада 1957 року, Держполітвидав УРСР, 1957, стор. 15.

наявність діалектики в об'єктивному світі. «Якщо,— пише він,— діалектика виходить з природи, то як і чому вона революційна? Якщо ж вона виходить з революційної критики і історичного аналізу, то як і чому її знаходять у природі?»¹.

Це протиставлення методологічного і революційного значення діалектики об'єктивному її змісту — яскравий зразок ревізійністського способу мислення, способу софістичного заплутування зрозумілих для кожної неупередженої людини питань.

Ревізіоністи ведуть похід і проти марксистського матеріалізму, намагаючись, за прикладом своїх попередників, підмінити його різними модними теоріями сучасного філософського ідеалізму — неопозитивізмом та ін. Той самий Лефевр вимагає «доповнити» діалектичний матеріалізм ідеалізмом, говорить про еволюцію сучасної буржуазної філософії до матеріалізму. Його спільник по ревізійнізму П'єр Ерве заперечує служіння марксистської філософії цілям визволення людства від капіталістичного рабства.

Матеріалістичне розуміння історії сучасні ревізіоністи охоче підмінюють «економічним детермінізмом» або суб'єктивною соціологією, приправленою науковою термінологією. Наприклад, колишній головний редактор польського філософського журналу «Мисль філософічна» ревізіоніст Колаковський твердив, що в соціології з успіхом «можуть співіснувати і конкурувати» протилежні «типи методології», що межа між матеріалістичним і ідеалістичним розумінням історії «є більш ніж плінною»². А Лефевр у новому вигляді воскресив антимарксистську «теорію факторів», за якою всі фактори суспільного життя — економіка, політика, ідеологія і т. д. — мають однакове значення.

Всі ці міркування своїм вістрям спрямовані проти марксистського принципу партійності теорії, що обґрунтовує нерозривну єдність наукової об'єктивності з революційною пристрасністю, марксистської науки з практикою боротьби за революційне змінення соціальної дійсності. З цих міркувань випливають жалюгідні спроби

¹ Н. Levebure, Les problemes actuels du marxisme, Paris, 1958, p. 93.

² Журнал «Нова культура», орган Спілки польських письменників, 1957, № 4.

ревізійоністів «довести», що марксизм не наука, а «ідеологія», що він має «суперечливу» природу. Марксизм, говорять вони, перетворився в інструмент, який служить виправданню фактичної ситуації, він нібито нічого спільного не має з виробленим у минулому соціалістичним ідеалом. Ленінізм часто протиставляється марксизму. Старанно мусируються брехливі ідеї про те, що нібито марксизм ігнорує роль ідей, моральних принципів, принижує людську гідність і т. п. Перекручення теорії доповнюється одвертим наклепом на країни соціалізму і в першу чергу на СРСР: заперечується соціалістичний характер суспільного ладу в нашій країні, применшується значення економічних і науково-технічних досягнень Радянського Союзу та інших країн соціалістичного табору, спотворюється внутрішня і зовнішня політика соціалістичних країн, піддається сумніву всесвітньо-історичне значення радянського досвіду і т. д. і т. п.

Значне місце в системі поглядів ревізійоністів займає перекручення справжньої суті імперіалізму. Перекручення це стосується аналізу як економічної, так і соціально-політичної природи сучасного капіталізму. Економічні процеси концентрації і усупільнення виробництва, перетворення монополістичного капіталізму в державно-монополістичний оцінюються ревізійоністами, всупереч об'єктивній суті цих процесів, як востання капіталізму в соціалізм. Звідси вони роблять висновок про те, що марксистська теорія класової боротьби і соціалістичної революції нібито застаріла.

Свої аргументи проти марксистської теорії сучасні ревізійоністи, як і їх попередники, черпають з арсеналу буржуазної апологетики. Просторікування ревізійоністів, спрямовані на обґрунтування тези про «нові» закономірності розвитку сучасного капіталізму, повторюють вигадки буржуазних теоретиків так званого «народного капіталізму». Сама поява цієї «теорії» є відображенням кризи капіталістичного суспільства, яка все більше поглиблюється, і страху буржуазії перед побідоносним ходом соціалізму, посиленням його впливу на уми мільйонів трудящих. Призначення цієї теорії — переконати трудящі маси в тому, що сучасний капіталізм втратив реакційну суть, що він перестав бути капіталізмом з властивими йому нерозв'язними суперечностями, а змінився так, що може забезпечити благо для всіх.

Зміст реклами «народного капіталізму» загальновідомий — в умах капіталістів відбулася нібито «моральна революція», внаслідок якої вони з хижих експлуататорів перетворилися в покірливих ягнят, що піклуються не про прибуток, а про спільні інтереси нації, народу і т. д. Практичною реалізацією цієї «революції» в умах капіталістів є ніби «демократизація капіталу», яка полягає в тому, що кожний робітник може стати співвласником капіталістичних підприємств шляхом придбання акцій і таким чином перетворитися в капіталіста. Рекламована ідилія має на меті запевнити робітників в тому, що їх боротьба проти капіталізму позбавлена ґрунту.

Ці ідеї «народного капіталізму», що їх проповідують урядове інформаційне агентство США, англійська буржуазна організація «Економічна ліга», німецьке «Об'єднання для соціальних порозумінь» (центр західнонімецьких монополій), беруть на озброєння і ревізіоністи, які заявляють, що сучасний капіталізм сам ліквідує класи і, отже, знімає питання про класову боротьбу. Софістичні фрази про зміну «відтінків» у взаємовідносинах між капіталістами і робітниками мають на меті обґрунтувати думку про непотрібність революції, про заміну її реформами в рамках самого капіталізму. Це ж проповідує у своїй книзі «Реформа і революція» італійський ревізіоніст Джолітті, який стверджує, що нібито сам технічний прогрес автоматично замінює боротьбу за соціалізм і що робітничий клас втрачає свою революційну політичну місію.

Таким чином, перекручуючи суть об'єктивних процесів імперіалізму, ревізіоністи протиставлять революційному марксизму буржуазний реформізм.

Участь окремих робітників у капіталістичних підприємствах шляхом придбання акцій справді має місце. Але це свідчить не про «демократизацію капіталу», як про це розглагольствують буржуазні ідеологи та їх пособники — ревізіоністи, а про нові форми підкорення труда капіталом, які забезпечують капіталістам економічну вигоду і які допомагають одурманювати робітників, відволікати їх від боротьби за свої життєві інтереси.

Характерним є те, що і в цьому питанні сучасні ревізіоністи продовжують справу своїх попередників, со-

лідаризуючись з відкритими ідеологами буржуазії як в оцінці економічних процесів, так і в соціально-політичних висновках, що робляться з перекрученого тлумачення цих процесів. Щоб переконатися в цьому, досить згадати нещадну ленінську критику буржуазних теоретиків і в купі з ними бернштейніанських «критиків» марксизму в оцінці ними ролі ощадних кас, як «засобу» перетворення дрібних вкладників у власників залізниць, банків і т. д. Викриваючи всю фальш розумувань апологетів капіталізму, Ленін показав, що безсумнівний факт перетворення все більшої кількості робітників і дрібних виробників з допомогою ощадних кас в учасників великих підприємств свідчить не про зростання числа власників, а про зростання усупільнення праці в капіталістичному суспільстві і дедалі зростаюче підкорення дрібного виробництва великому. Говорячи про те, що своєю участю у великому підприємстві дрібний вкладник безсумнівно сплітається з цим підприємством, Ленін показує, що користь від цього сплетення одержує капіталіст. «Не роздроблення великого капіталу, — пише Ленін, — означає значна кількість цих дрібних вкладників, а посилення могутності великого капіталу, який дістає в своє розпорядження навіть найдрібніші крихти «народних» заощаджень... Не заспокійливий філістерський висновок про зростання числа імущих впливає із збільшення числа дрібних вкладників, а революційний висновок про посилення залежності дрібних від великих, про загострення суперечностей між все більш усупільненим характером підприємств і збереженням приватної власності на засоби виробництва»¹.

Не що інше, як «філістерське заспокоєння», проповідують і сучасні ревізіоністи, які намагаються довести «застарілість» марксизму. Проте ніякі теоретичні хитрування не можуть знищити об'єктивних законів капіталізму, ліквідувати його реальні суперечності, які все більш загострюються. Об'єктивним спростуванням ревізіоністських просторікувань про «пом'якшення» класових суперечностей, про «класовий мир», класову гармонію є хоча б факт посилення страйкового руху.

Якщо за передвоєнне десятиріччя (1930—1939) в 11 головних капіталістичних країнах було 67 тисяч

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 74.

страйків, в яких брало участь 21 мільйон чоловік, то за 1945—1954 роки їх налічувалося вже 101 тисяча з кількістю учасників 73 мільйони. В Сполучених Штатах число страйків порівняно з довоєнним періодом зросло більш як у півтора раза, кількість учасників у них — у 2,2 раза, а число втрачених робочих днів — у 2 рази. В 1954 році в США було 3468 страйків, у 1955 — 4200, в 1956 — 3800, в 1957 — 3600. Кількість учасників у них, як правило, зростала. В 1959 р. протягом майже чотирьох місяців тривав упертий страйк 530 тисяч металургів США, який закінчився перемогою робітників.

Зростання числа страйків спостерігається також в Англії, Західній Німеччині та інших капіталістичних країнах. У Франції в 1956 році страйкувало 2 мільйони чоловік, в Японії — 4 мільйони, в Італії — 8 мільйонів¹.

Характерною особливістю страйкового руху в капіталістичних країнах на сучасному етапі є те, що страйки мають упертий характер і здебільшого повністю або частково закінчуються перемогою робітників. Це є результатом не тільки зрослої організованості і свідомості робітничого класу капіталістичних країн, але й того, що світ соціалізму «тисне» на умонастрій і всю поведінку світової буржуазії, яка до смерті налякана дальшим зростанням організованого робітничого руху і симпатій робітників своїх країн до соціалізму і комунізму.

В останні роки робітники почали практикувати ряд нових форм страйкового руху. Такий, наприклад, «сидячий» страйк, що його використовують японські робітники. Суть цього страйку полягає в тому, що робітники, зайнявши адміністративне приміщення, не залишають його до повного або часткового задоволення своїх вимог. В Італії застосовувалися «страйки навиворіт» (продовження роботи, незважаючи на накази хазяїв про її припинення).

У впертій боротьбі, незважаючи на зрадництво опортуністів, робітники добиваються єдності профспілкового руху, зміцнення своїх лав, звільняючись при цьому від впливу робітничої аристократії і вождів реакційних пар-

¹ Див. С. Н. Ростовский, *Современные международные организации рабочего класса и их роль в борьбе за мир и жизненные интересы трудящихся*, М., 1958, стор. 13—15. Див. також С. П. Караваев, *Классы и классовая борьба*, Л., 1958, стор. 39.

тій і профспілок — прислужників імперіалістичної буржуазії.

Важливою особливістю страйкового руху у післявоєнний час є також те, що економічні страйки часто супроводжуються політичними вимогами — підтримки миру і мирного співіснування держав з різними соціальними системами, припинення агресивних воєн і гонки озброєнь, захисту демократичних прав трудящих і т. д.

Суперечності капіталізму, їх всебічне загострення в період імперіалізму об'єктивно неминучі. Шлях їх розв'язання — в поступальному русі до встановлення нових суспільних відносин, які ліквідують соціальну основу класового антагонізму — приватну власність на засоби виробництва. Породжуване капіталізмом соціальне зло вже усвідомлюють мільйони людей. Сфера впливу капіталізму неухильно скорочується. Народи все більше усвідомлюють, що тільки соціалізм здатний звільнити трудящих від кайданів імперіалізму і відкрити шлях до реального задоволення їх матеріальних і духовних потреб.

Усі міркування ревізіоністів про можливість примирення суперечностей капіталізму не мають під собою реального ґрунту і спростовуються невблаганними фактами дійсності. Практика суспільного розвитку показала цілковиту неспроможність висунутої ще Бернштейном і його однодумцями тези про «стійкість» капіталізму і можливість подолання його суперечностей при збереженні основ капіталістичного ладу. Заклинання ревізіоністів не припинили об'єктивний хід історії. Класова боротьба пролетаріату привела до корінних історичних змін. Капіталізм перестав бути всеосяжною системою. Перемога Жовтневої революції відкрила нову еру в історії — еру загибелі капіталізму і торжества соціалізму. Однак цього намагаються не помічати наступники Бернштейна, висуваючи знову старий міф про «міцність» капіталізму.

Одним із аспектів ревізіоністської проповіді «стійкості» капіталізму є твердження про те, що тепер настала нібито ера безкризисного і навіть «планового» капіталізму. На підтвердження цієї тези ревізіоністи посиляються на факт розвитку державно-монополістичного капіталізму. Буржуазній державі приписують чудодійну силу зміни законів капіталізму. Про можливість відвернення кризи, про те, що криза не є неминучою, зокрема

в економіці американського капіталізму, твердить американський ревізіоніст Джон Гейтс.

Наукова неспроможність ревізіоністської «критики» марксистського вчення про закономірності розвитку капіталізму полягає в тому, що вона ґрунтується не на об'єктивному аналізі суті капіталізму, а на поверховому фіксуванні кон'юнктурних явищ пожвавлення економічного життя, що спостерігалось в окремих капіталістичних країнах. В історичних документах комуністичного руху — матеріалах XX і XXI з'їздів КПРС, Декларації Народи представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн дано глибокий марксистський аналіз причин цих явищ, показано тимчасову їх основу і зроблено висновок, який підтверджується життям, про те, що капіталістична економіка не зможе уникнути нових глибоких потрясінь.

Викриваючи у свій час ревізіоністську «критику» марксистської теорії криз, Ленін у своїй відомій праці «Марксизм і ревізіонізм» писав, що «тільки найкороткозоріші люди могли думати про переробку основ учення Маркса під впливом кількох років промислового піднесення і процвітання», підкреслюючи, що «змінилися форми, послідовність, картина окремих криз, але кризи лишилися неминучою складовою частиною капіталістичного ладу»¹. Ці ленінські положення відносяться і до сучасних умов капіталістичної дійсності. Вони служать викриттям новоз'явлених пророків «вічного процвітання» капіталізму.

Неспроможним, суперечливим дійсному стану речей є також твердження ревізіоністів про те, що до сучасних умов ніби незастосовна марксистська теорія абсолютного і відносного зубожіння пролетаріату. І в цьому питанні ревізіоністська «критика» марксизму ґрунтується на перекрученні реальної картини капіталістичної дійсності, на односторонньому підході до оцінки таких явищ, як підвищення життєвого рівня деяких верств пролетаріату в окремих капіталістичних країнах за рахунок надприбутків і пограбування колоній. Не беручи до уваги всі ці реальні процеси, ревізіоністи захлинаються від захоплення з приводу «благодіянь» капіталізму. Почесний голова компартії США Уільям Фостер підкреслює, що ре-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 21.

візійністи, «висуваючи необхідність за заслугу», посіяли багато ілюзій, які мають згубне значення для долі американського робітничого руху. До цих ілюзій відноситься винайдений ними міф про «гуманний капіталізм», про «народну державу», яка ніби стоїть над класами і виражає інтереси народу, про те, що кризи і безробіття — це справа минулого і т. д. «Основна мета всіх цих демагогічних узагальнень, як і нинішніх тверджень «про державу загального добробуту» і «народний капіталізм», — пише Фостер, — обмежити зростаючу боротьбу робітничого класу і його союзників безпечними для капіталізму рамками. Ці теорії призначені для захисту капіталістичної системи від соціалізму»¹.

Ревізіоністи висувають твердження про те, що капіталістична система ніби вже практично вступила в перехідну фазу між монополістичним капіталізмом і соціалізмом. Ця «перехідна фаза», на їх думку, характеризується у міжнародному відношенні мирним співіснуванням, а у внутрішньому — «державою загального благоденства». Звідси вони роблять висновок, що класова боротьба як всередині капіталістичних країн, так і на міжнародній арені, вже майже припинилася і що капіталізм мирно, автоматично рухається до соціалізму. «Держава загального благоденства» розглядається як «певний історичний ступінь у соціальному прогресі», за яким настане другий ступінь — мирний конституційний перехід до соціалізму. «Якщо розглядати «державу благоденства» з марксистсько-ленінської точки зору, — писав американський ревізіоніст Біттелмен, водночас приписуючи марксизму свою власну ревізіоністську точку зору, — то вона являє собою історичну стадію значної тривалості в русі американського народу до остаточного соціалістичного перетворення американського суспільства»².

В арсеналі ревізіоністської демагогії велике місце займає перекручення суті сучасної буржуазної держави. Вона зображується як якась надкласова сила, що ніби не тільки перестала бути зброєю пригноблення трудящих, а, навпаки, підриває владу монополістів. Ці ревізіоністські ідеї дістали своє відображення і в програмі

¹ «Коммунист», 1958, № 4, стор. 84.

² «Daily Worker», 10/X—57, р. 5.

Союзу Комуністів Югославії, в якій говориться, що буржуазна держава — це, мовляв, не зброя панування певного класу, а дещо самостійне щодо класів, своєрідний інструмент «примирення» класів.

Принципальна критика опортуністичного розуміння держави з вичерпною глибиною дана класиками марксизму. Неспроможність рецидивів опортуністичної теорії держави в застосуванні до сучасних умов також очевидна у світлі реальних фактів капіталістичної дійсності, яка свідчить про те, що все більше посилюється процес підкорення монополіями державного апарату. Якщо і можна говорити про якусь зміну в цьому напрямі, то лише про зміну форм і методів цього підкорення, які зумовлюються конкретними обставинами і, зокрема, розстановкою класових сил в тій або іншій країні і на міжнародній арені. Однак як у минулому, так і тепер монополісти підкоряють собі державний апарат і шляхом прямого підкупу службових осіб, і шляхом захоплення керівних постів у буржуазних урядах.

Цілком очевидно, що ревізійністська теза про «надкласовість», «самостійність» сучасної буржуазної держави затушовує її справжню природу, є одним із засобів відвертання робітничого класу від боротьби за завоювання політичної влади, яка тільки і може розв'язати питання соціалістичного перетворення суспільства.

Ідеалізація буржуазної держави, буржуазної демократії нерозривно зв'язана з ревізійністським наклепом на диктатуру пролетаріату. Ревізійністи з усіх сил намагаються спростувати марксистську тезу про необхідність встановлення диктатури пролетаріату як умови переходу від капіталізму до соціалізму. З цією метою перекручується сама суть ідеї диктатури пролетаріату. Неспроможним є протиставлення диктатури пролетаріату гегемонії пролетаріату, ототожнення диктатури тільки з насильством, а гегемонії з «керівною роллю у виробничому процесі», протиставлення диктатури і демократії. Вся ця фальсифікація не містить в собі нічого оригінального. Її вже не раз підносили попередники сучасних ревізійністів як «розвиток марксизму». У своїх відомих «Тезах і доповіді про буржуазну демократію і диктатуру пролетаріату», викриваючи ревізійністські аргументи теоретиків II Інтернаціоналу, спрямовані на заперечення диктатури пролетаріату і вихваляння буржуазної демократії,

Ленін підкреслював, що «захист буржуазної демократії під виглядом розмов про «демократію взагалі»... лементування і крики проти диктатури пролетаріату під виглядом криків про «диктатуру взагалі» є прямою зрадою щодо соціалізму, фактичним переходом на сторону буржуазії; запереченням права пролетаріату на свою, пролетарську, революцію, захистом буржуазного реформізму...»¹.

Особливо наочно перекинування ревізіоністами марксизму, їх цілковитий відхід від матеріалістичного розуміння історії, закономірностей суспільного життя виявляється в їх «теоріях» розвитку соціалістичного суспільства.

На протилежність марксистсько-ленінському вченню про об'єктивні закономірності розвитку соціалістичного суспільства, про шляхи будівництва соціалізму на основі пізнаних законів ревізіоністи відроджують стару опортуністичну «теорію стихійності». Ототожнюючи об'єктивність законів з стихійністю, ігноруючи специфіку закономірностей соціалізму, вони ополчаються проти принципу демократичного централізму, проповідують так званий «самоврядний» соціалізм, роблять спроби запевнити, що розвиток соціалізму несумісний з наявністю держави, договороються навіть до того, що державне управління господарством виключає об'єктивні закони або, принаймні, обмежує їх дію.

Всі ці «теоретичні» міркування логічно приводять до проголошення «основною і вирішальною проблемою соціалістичної системи» відмирання соціалістичної держави, насамперед її господарсько-організаторської функції (програма СКЮ). Так відхід від єдино наукового розуміння суспільних явищ служить справі обеззброєння народів, які будують соціалізм, перед лицем їх ворогів, що плекають надію на знищення соціалізму. Так сучасні «удосконалювачі» марксизму, як і їх попередники, допомагають капіталізму в його боротьбі проти комунізму.

І якщо історія вже показала неспроможність опортуністичних теорій минулого, спрямованих проти боротьби пролетаріату за повалення капіталізму, то практика соціалістичного і комуністичного будівництва щодня показує безглуздість нових спроб заплутати давно розв'язане

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 422.

марксизмом-ленінізмом питання про загальний шлях до комуністичного суспільства, збити народи з цього шляху.

Марксизм-ленінізм, який черпає свої висновки з аналізу реальних законів суспільного розвитку, теоретично обгрунтував найбільш загальні закономірності боротьби трудящих мас за соціалізм. Марксистсько-ленінський підхід до проблеми соціалістичного перетворення суспільства вимагає всебічного врахування як загального, так і специфічного в цьому великому соціальному процесі. Конкретна різноманітність форм, засобів, методів соціалістичного будівництва не виключає, а передбачає в цілому єдиний шлях боротьби за побудову соціалізму через диктатуру пролетаріату. Найзагальніший шлях соціалістичного перетворення взагалі зумовлений тим, що перехід до соціалізму завжди передбачає розв'язання класових суперечностей. Класова суть соціалістичного перетворення з необхідністю проявляється при всій різноманітності його форм. Така є об'єктивна необхідність, ігнорування якої в процесі аналізу соціальних питань може призвести лише до теоретичної плутанини і практичної капітуляції перед ворогами соціалізму. Керуючись принципами марксизму-ленінізму, творчо застосовуючи їх до конкретних умов суспільного розвитку, комуністичні партії ведуть боротьбу як проти догматичного ігнорування національних особливостей тієї або іншої країни, так і проти всіляких спроб ревізійністського заперечення найістотніших сторін соціалістичного перетворення.

Глибокий марксистсько-ленінський підхід до аналізу сучасних умов суспільного розвитку, конкретно-історичне врахування співвідношення класових сил на світовій арені лежать в основі справді творчого розвитку марксистської теорії соціалістичної революції комуністичними партіями, що відображають корінні інтереси трудящих. Цей підхід знайшов своє відображення в таких історичних документах, як рішення XX і XXI з'їздів КПРС, Декларація Народи представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн (Москва, 1957), Звернення Народи представників комуністичних партій капіталістичних країн Європи (Рим, 1959). У цих документах обгрунтовано реальну перспективу дальшого суспільного розвитку по шляху до соціалізму через різні форми революції відповідно до конкретно-історичних

особливостей тієї або іншої країни і конкретно-історичного співвідношення класових сил на світовій арені. Зокрема, в них вказана можливість мирних форм переходу до соціалізму для окремих країн, в тому числі і парламентського шляху.

Однак, порушуючи питання про принципіальну можливість для окремих країн мирного переходу до соціалізму, комуністичні партії не розглядають цей шлях як щось протилежне революційному шляху боротьби за соціалізм. Вони бачать в ньому лише специфічну форму соціалістичної революції при відповідних конкретно-історичних умовах, оскільки і при цій формі головним питанням лишається питання про завоювання політичної влади і встановлення диктатури пролетаріату.

Теоретична постановка питання про можливість мирного переходу від капіталізму до соціалізму, як відображення специфіки закономірностей сучасного суспільного розвитку, докорінно протилежна ревізіоністським теоріям «мирного вrostання» капіталізму в соціалізм, основою яких є відмова від революційної боротьби, від диктатури пролетаріату. Ревізіоністи розглядають парламентський шлях як шлях будь-яких угод і компромісів з буржуазією навіть всупереч корінним інтересам трудящих. Комуністи ж розглядають цей шлях як можливий, при певних умовах, засіб позбавлення буржуазії влади. Використання парламенту в цілях соціалістичного перетворення суспільства не тільки не виключає, а передбачає революційний рух народних мас. Головною умовою можливості використання парламенту для переходу до соціалізму може бути лише політичне керівництво робітничого класу на чолі з комуністичною партією. Мирний шлях не скасовує необхідності встановлення тієї або іншої форми диктатури пролетаріату для виконання корінних завдань соціалістичної революції — побудови безкласового суспільства.

Марксистсько-ленінське положення про можливість мирного переходу від капіталізму до соціалізму ґрунтується на всебічному врахуванні об'єктивних законів класової боротьби та їх специфічного прояву в конкретно-історичних умовах розвитку тієї або іншої країни, ревізіоністські ж теорії — на ігноруванні цих законів, на соціальній утопії «класової гармонії». Перше є теоретичною зброєю боротьби трудящих за своє соціальне визво-

лення, другі — засобом омани мас, відвертання їх від боротьби проти капіталізму, зброєю захисту експлуататорського ладу.

В безпосередньому зв'язку з ревізійністським пере-
крученням дійсної суті вчення про соціалістичну рево-
люцію і диктатуру пролетаріату знаходиться і критика
опортуністами марксистсько-ленінського вчення про партію,
принципи її організації. Через усі ревізійністські
писання з цього питання проходить ідея відмови від ви-
знання комуністичної партії керівною силою і, відповідно
до цього, — відмова від принципу демократичного
централізму. Форми ревізійністських виступів і в цьому
напрямі різноманітні — від одвертої відмови від корін-
них принципів побудови і діяльності марксистських партій
до проповіді її в завуальованій формі під виглядом
підкування про «удосконалення» або «дальший розви-
ток» цих принципів.

Ревізійністи в компартіях Великобританії, США, Ка-
нади, Бразилії та інших країн висунули вимогу замінити
принцип демократичного централізму принципом «демо-
кратичного керівництва». Що являє собою цей горезвіс-
ний принцип, який висувають сучасні ревізійністи замість
перевічених досвідом історії ленінських принципів орга-
нізації партії, видно з «пояснень» його авторів — амери-
канських ревізійністів Гейтса і Нормана та їх однодум-
ців в інших країнах. Фактично йдеться про ліквідацію
партії, перетворення її з бойового авангарду робітничого
класу в якусь просвітительську організацію. Гейтс, Нор-
ман та інші американські ревізійністи вимагали, щоб
компартія США була перетворена в непартійну органі-
зацію — «асоціацію політичної дії». Відповідно до цього
вони пропонували відкинути принцип демократичного
централізму, відмовитися від монолітної єдності партії
і навіть від самої назви — «комуністична». При цьому
вони намагалися запевнити, що це не є відмовою «від
марксистських позицій», оскільки, мовляв, характер ор-
ганізації не може визначатися її організаційними фор-
мами.

Нема потреби доводити неспроможність софістичного
протиставлення «характеру організації» (тобто суті партії)
її «організаційним формам». Незаперечною істиною
марксизму є те, що форми організації партії і методи її
діяльності не являють собою зовнішньої оболонки, а ор-

ганічно зумовлені її суттю і завданнями. Ревізіоністська боротьба проти організаційних принципів комуністичної партії, насамперед проти принципу демократичного централізму,— це боротьба за ідеологічне і організаційне обеззброєння робітничого класу, за зміцнення позицій буржуазії. Ось чому ревізіоністська вимога відмови від демократичного централізму, вимога «свободи критики» і т. п. рішуче засуджені комуністичними партіями всіх країн.

Ідейна єдність і організаційна згуртованість партії — необхідна умова її діяльності як організатора робітничого руху і будівництва соціалістичного суспільства. Весь історичний досвід розвитку комуністичного руху є ствердженням цієї істини марксизму-ленінізму. Цим зумовлено постійне піклування дійсно марксистських партій про зміцнення своїх лав і дотримання в чистоті ленінських норм партійного життя. Відомо, яку величезну роботу в цьому напрямі провела Компартія Радянського Союзу. Рішення XX і XXI з'їздів партії, спрямовані на дальше зміцнення ленінських організаційних принципів, відіграли важливу роль не тільки в житті і діяльності КПРС, але й в житті всіх братніх партій. Ревізіоністським, ліквідаторським проповідям дають рішучу відсіч комуністи всіх країн. Повністю були відкинуті американськими комуністами на пленумі Національного виконавчого комітету Компартії США, що відбувся в лютому 1958 р., ревізіоністські погляди Гейтса та його однодумців, які виступили із запереченням необхідності для Сполучених Штатів марксистсько-ленінської партії. Пленум закликав усіх членів партії захищати партію і боротися за її марксистсько-ленінську програму, теорію і принципи. Тепер Компартія США вигнала ревізіоністів і вживає необхідних заходів з метою збільшення своїх лав і посилення впливу на маси. В грудні 1959 р. на своєму XVII з'їзді Компартія США знову завдала удару по ревізіоністах, доктринерах, сектантах, фракціонерах і зробила новий крок у зміцненні зв'язку з масами, в розв'язуванні завдань, що стоять перед нею.

Італійські комуністи до кінця викрили зрадницьку суть ревізіоністських поглядів ренегата Джолітті, що вихваляв таку партію, де, як говорив заступник генерального секретаря Італійської компартії Луїджі Лонго, «вже нема нічого комуністичного, ленінського, партію,

давно відому за зразком старих соціал-демократичних партій»¹.

З гострим засудженням ревізійоністських поглядів правих опортуністів, що нападали на корінні марксистські принципи в діяльності партії, виступила Комуністична партія Нідерландів.

У своїй статті «Нідерландські комуністи в боротьбі за єдність на основі марксизму-ленінізму»² член політбюро ЦК Компартії Нідерландів І. Вольф підкреслює, що дії ревізійоністів осуджує робітничий клас, про що свідчить вступ до партії нових сотень членів, що «партія згуртовується ще тісніше на ідеологічній основі творчо застосовуваного марксизму-ленінізму... її непорушна єдність на базі марксизму-ленінізму дає можливість розвинути нові могутні сили в боротьбі за єдність робітничого класу, за мир і соціалізм».

З одностайним осудом ревізійонізму, який поширився в СКЮ і знайшов своє теоретичне відображення в прийнятій VII з'їздом програмі Союзу Комуністів Югославії, виступили комуністичні партії всіх країн. Програму Союзу Комуністів Югославії вони справедливо оцінюють, як антиленінську, ревізійоністську, оскільки вона протистоїть корінним принципам марксизму-ленінізму як в галузі теорії, так і в галузі політики, протиставляє себе Декларації Наради представників комуністичних і робітничих партій, яка є документом, що відображає єдині погляди комуністичних і робітничих партій на всі корінні проблеми сучасного суспільного життя і міжнародного комуністичного руху.

В основі програми СКЮ лежить уже давно викрита ленінізмом ревізійоністська ідея «мирного вродання» капіталізму в соціалізм через державний капіталізм, теорія автоматичного краху капіталізму, що суперечить марксистсько-ленінському вченню про класову боротьбу і практиці боротьби за побудову соціалізму. Відповідно до цих ідей в програмі дається антимарксистська, антиленінська оцінка всієї сукупності проблем сучасного суспільного життя і розвитку міжнародного комуністичного руху.

Положення програми СКЮ знаходяться в кричущій суперечності з пролетарським інтернаціоналізмом — ко-

¹ Луцжи Лонго, Ревизионизм новый и старый, М., 1958, стор. 78.

² Див. газету «Правда» від 23 травня 1958 р.

рінним принципом взаємовідносин між комуністичними партіями і соціалістичними країнами, принципом, який є запорукою успішної боротьби за торжество соціалізму. Про це саме говорить, наприклад, фактичне ототожнення югославськими ревізіоністами братерського економічного співробітництва соціалістичних країн з імперіалістичним «загальноєвропейським ринком». Пролетарський інтернаціоналізм підмінюється дрібнобуржуазним націоналізмом. «Дрібнобуржуазний націоналізм,— писав Ленін,— оголошує інтернаціоналізмом визнання рівноправності націй і тільки, зберігаючи (не кажучи вже про чисто словесний характер такого визнання) недоторканим національний егоїзм, тимчасом як пролетарський інтернаціоналізм вимагає, по-перше, підпорядкування інтересів пролетарської боротьби в одній країні інтересам цієї боротьби у всесвітньому масштабі; по-друге, вимагає здатності і готовності з боку нації, яка здійснює перемогу над буржуазією, іти на найбільші національні жертви заради повалення міжнародного капіталу»¹.

Марксистсько-ленінське розуміння пролетарського інтернаціоналізму з граничною ясністю сформульовано в Декларації Народи представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн. «Основу взаємовідносин країн світової соціалістичної системи і всіх комуністичних та робітничих партій,— підкреслюється в цьому документі,— становлять перевірені життям принципи марксизму-ленінізму, принципи пролетарського інтернаціоналізму»², які не обмежуються визнанням рівноправності, поваги територіальної цілісності, державної незалежності і суверенітету, невтручання у внутрішні справи одна одної, а вимагають братерської взаємодопомоги, де дістає свій дійовий вияв справжній інтернаціоналізм.

Правильне розв'язання питання про характер відносин між соціалістичними країнами, між комуністичними партіями всіх країн має найважливіше значення для долі дальшого історичного розвитку. Питання це набуває особливої актуальності тепер, коли вороги соціалізму намагаються використати ті або інші тимчасові труднощі,

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 122.

² Декларація Народи представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн, яка відбулась у Москві 14—16 листопада 1957 року, стор. 10.

неминучі в процесі докорінної перебудови суспільних відносин, для боротьби проти соціалізму, для підриву єдності лав комуністів і табору соціалізму в цілому.

Єдність усіх сил соціалізму зумовлена єдністю мети, свідомістю спільності корінних інтересів і завдань будівництва нового суспільства в боротьбі за захист соціалістичних завоювань, проти міжнародного опортунізму. Всякі спроби, спрямовані на ослаблення братерської солідарності між соціалістичними країнами, в яких би формах вони не проявлялися, служать ворогам соціалізму. Ось чому наша партія, комуністи всіх країн рішуче викривають теоретичну неспроможність і політичну шкідливість націонал-опортунізму. «Ревізіоністам,— говорить у доповіді тов. Хрущова на XXI з'їзді КПРС,— не вдалося збити з марксистсько-ленінського шляху ні однієї братньої партії. За ними пішли лише жалюгідні групки опортуністів і одиночки, які розгубились під вогнем класового ворога. Цей накип, що забруднював чисте джерело комуністичного руху, в ході боротьби сплив на поверхню і був викинутий геть.

Твердження ревізіоністів спростовані життям, практикою боротьби робітничого класу, всім ходом суспільного розвитку. Розбиті основні тези ревізіонізму — про зміну характеру капіталізму, про безкризисний розвиток капіталістичної системи, про мирне вростання капіталізму в соціалізм і так далі»¹.

Велика життєва сила міжнародного комуністичного руху і світового соціалістичного табору полягає в їх єдності і згуртованості на основі принципів марксизму-ленінізму. Берегти цю єдність і всемірно зміцнювати її перед лицем спільного ворога — агресивного імперіалізму і його ревізіоністських апологетів — в цьому полягає священний обов'язок усіх комуністичних і робітничих партій. Дуже актуально, у зв'язку з цим, лунають знамениті ленінські слова, спрямовані на адресу «економістів» та інших ревізіоністів: «Ми оточені з усіх боків ворогами, і нам доводиться майже завжди йти під їх огнем. Ми з'єднались, за вільно прийнятим рішенням, саме для того, щоб боротися з ворогами і не оступатися в сусіднє болото, мешканці якого з самого початку га-

¹ М. С. Хрущов, Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки, стор. 94—95.

нили нас за те, що ми виділились в окрему групу і вибрали шлях боротьби, а не шлях примирення. І от деякі з нас починають кричати: ходім у це болото! — а коли їх починають соромити, вони відказують: які ви відсталі люди! і як вам не совісно заперечувати за нами свободу кликати вас на кращий шлях! — О так, панове, ви вільні не тільки кликати, але й іти куди вам завгодно, хоча б у болото; ми вважаємо навіть, що ваше справжнє місце саме в болоті, і ми готові подати вам посильну допомогу в *вашому* переселенні туди. Але тільки облиште тоді наші руки, не хапайтеся за нас і не брудніть великого слова свобода, тому що ми ж так само «вільні» йти, куди ми хочемо, вільні боротися не тільки з болотом, але і з тими, хто повертає до болота!»¹.

Нищівного удару по міжнародному ревізіонізму завдав ХХІ з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. У доповіді тов. Хрущова, в рішеннях з'їзду і у виступах делегатів були розбиті вщент всі аргументи ревізіоністів, спрямовані проти соціалізму, комуністичної ідеології і політики, на захист капіталізму, реакційних ідей і установ. Практичним спростуванням вигадок ревізіоністів та їх буржуазних покровителів є семирічний план розвитку народного господарства СРСР, який успішно здійснюється, величезні успіхи всього соціалістичного табору.

Однак, оскільки небезпеку наступних атак з боку ворогів комунізму не ліквідовано, Комуністична партія закликає і надалі «вести активну наступальну боротьбу проти ворожої марксизмові-ленінізові буржуазної ідеології та її правосоціалістичних і ревізіоністських проповідників, безустанно підвищувати політичну пильність радянських людей»².

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 318.

² «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах». Постанова Центрального Комітету КПРС, стор. 13.

З М І С Т

	Стор.
Передмова	3
Розділ I. Ленін про класову суть та ідейний зміст народництва і «економізму»	6
1. Економічний зміст і політична програма народництва	7
2. Соціальні корені та ідейні джерела «економізму»	16
Розділ II. Захист і дальший розвиток Леніним марксистського вчення про визначальну роль суспільного буття по відношенню до суспільної свідомості	34
1. Розробка Леніним питань матеріалістичного розуміння історії і наукового методу соціологічного дослідження	34
2. Критика Леніним суб'єктивної соціології народництва	42
3. Розвиток і конкретизація найважливіших категорій історичного матеріалізму	51
Розділ III. Розвиток марксистської теорії класової боротьби і революції	63
1. Ленін про класову боротьбу як боротьбу політичну, про співвідношення реформи і революції	63
2. Ленінський аналіз історичних умов Росії кінця XIX — початку XX ст.— зразок творчого розвитку марксизму. Вчення Леніна про гегемонію пролетаріату в буржуазно-демократичній революції	76
Розділ IV. Ленін про роль суб'єктивного фактора в революційній боротьбі пролетаріату.	98
1. Закономірності формування соціалістичної свідомості та її роль у революційній боротьбі	98
2. Роль ідеолога в робітничому русі Партія — ідейний вождь і організатор революційного робітничого руху	117
Розділ V. Боротьба проти ревізіонізму — найважливіше завдання марксистсько-ленінських партій	130
1. Боротьба Леніна проти російського і міжнародного опортунізму і захист революційного марксизму	130
2. Сучасний ревізіонізм — ворог марксизму-ленінізму	139

3 крб. 10 коп.

17-61